

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра української мови

«Допущено до захисту»
Завідувач кафедри
_____ Жанна Колоїз
Протокол № _____
« ____ » _____ 2023 р.

Реєстраційний № _____
« ____ » _____ 2023 р.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ПАРАМЕТРИ
ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ ІЗ НАЦІОНАЛЬНО
МАРКОВАНИМ КОМПОНЕНТОМ ТА ІННОВАЦІЙНІ МЕТОДИКИ
ВИВЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У СТАРШІЙ ШКОЛІ

Кваліфікаційна робота студентки групи
УФРм-22 другого (магістерського) рівня
спеціальності 014.01 Середня освіта
(Українська мова і література),
додаткової спеціалізації –
Редагування освітніх видань
Шаповал Яни Сергіївни

Керівник: доктор філологічних наук,
професор **Колоїз Ж. В.**

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS ____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

(підпис) (ім'я та прізвище)

Члени ЕК _____

(підпис) (ім'я та прізвище)

(підпис) (ім'я та прізвище)

(підпис) (ім'я та прізвище)

(підпис) (ім'я та прізвище)

Кривий Ріг – 2023

АНОТАЦІЯ

Шаповал Я. С. Структурно-семантичні параметри фразеологічних одиниць із національно маркованим компонентом та інноваційні методики вивчення фразеологізмів у старшій школі : кваліфікаційна робота. Кривий Ріг, 2023. 105 с.

Кваліфікаційну працю присвячено дослідженню структурно-семантичних параметрів фразеологічних одиниць із національно маркованим компонентом, зокрема: з'ясовано сутність понять «фразеологізм» та «фразеологізм із національно маркованим компонентом»; встановлено принципи диференціації фразеологічних одиниць загалом та з національно маркованим компонентом зокрема; здійснено систематизацію фразеологічних одиниць з національно маркованим компонентом на основі структурно-граматичного принципу; виявлено семантичні й лінгвокультурні особливості фразеологічних одиниць з національно маркованим компонентом; проаналізовано програми й підручники (10-11 класи) для здобувачів загальної середньої освіти у проєкції вивчення фразеологічних одиниць; окреслено інноваційні методики вивчення фразеологізмів у старшій школі.

Ключові слова: фразеологізм, фразеологічна одиниця, національно маркований компонент, структура, семантика, програма, підручник, інноваційні методики.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ	8
1.1. Фразеологізм в аспекті лінгвістичного аналізу.....	8
1.2. Основні підходи до систематизації фразеологізмів.....	20
Висновки до першого розділу.....	28
РОЗДІЛ 2. СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ПАРАМЕТРИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ІЗ НАЦІОНАЛЬНО МАРКОВАНИМ КОМПОНЕНТОМ	29
2.1. Дієслівні ФО з національно маркованим компонентом	30
2.2. Іменникові ФО з національно маркованим компонентом....	43
2.3. Вигуківі ФО з національно маркованим компонентом.....	48
Висновки до другого розділу.....	55
РОЗДІЛ 3. ІННОВАЦІЙНІ МЕТОДИКИ ВИВЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У СТАРШІЙ ШКОЛІ	57
3.1. Аналіз програм та підручників на предмет вивчення ФО з національно маркованим компонентом у старшій школі.....	57
3.2. Інноваційні методики вивчення фразеологізмів у старшій школі.....	63
Висновки до третього розділу.....	70
ВИСНОВКИ	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	74
ДОДАТОК А	82
ДОДАТОК Б	83
ДОДАТОК В	93
ДОДАТОК Г	96

ВСТУП

Фразеологізми відіграють значну роль у різних мовах світу, є яскравими словесними образами. Антропоцентричні за своєю природою, вони вважаються осередком сприйняття дійсності людиною, відображають побут, менталітет, культуру й світогляд. У фразеологізмах закладений код колективного сприйняття, відбитий у лінгвістичній картині світу носіїв певної мови. Національно марковані фразеологічні одиниці, які, безумовно, є показником зазначеної взаємодії, займають провідні позиції у розбудові лінгвістичної теорії.

Сучасна лінгвістика розглядає проблеми, які пов'язані з функціонуванням живої народної мови, нагромадженням фразеологізмів на тлі етнокультурної специфіки. Особливо гостро постає потреба детального вивчення фразеологічних одиниць із національно маркованим компонентом, щоб зафіксувати цей вагомий пласт етнофразеології.

Наразі в українському мовознавстві актуальним є вивчення фразеології у таких аспектах: лінгвокультурологічному (Л. Мельник [50], Л. Самойлович [59]), когнітивному (Д. Ужченко [70]), комунікативно-прагматичному (О. Селіванова [61]).

Хоч проблему фразеологічних одиниць із національно маркованим компонентом активно розглядають, на сьогодні немає загальноприйнятої думки щодо їх потрактування, поняття «фразеологічна одиниця з національно маркованим компонентом» постійно вдосконалюється, конкретизується.

Актуальність нашої магістерської роботи зумовлена необхідністю аналізу ще недосліджених лінгвістичних аспектів національно маркованих фразеологічних одиниць, комплексним розглядом систематизації фразеологізмів, інтересом як до теорії, так і до проблеми дослідження різновидів національно маркованих фразеологічних одиниць, а також інноваційних методик вивчення фразеологізмів у старшій школі.

Мета наукової праці – визначення структурно-семантичних параметрів фразеологічних одиниць з національно маркованим компонентом та репрезентація інноваційних методик вивчення фразеологізмів у старшій школі.

Для досягнення окресленої мети розв’язували такі завдання:

- 1) з’ясувати сутність понять «фразеологізм» та «фразеологізм із національно маркованим компонентом»;
- 2) установити принципи диференціації фразеологічних одиниць загалом та з національно маркованим компонентом зокрема;
- 3) здійснити систематизацію фразеологічних одиниць з національно маркованим компонентом на основі структурно-граматичного принципу;
- 4) виявити семантичні й лінгвокультурні особливості фразеологічних одиниць з національно маркованим компонентом;
- 5) проаналізувати програми й підручники (10-11 класи) для здобувачів загальної середньої освіти у проєкції вивчення фразеологічних одиниць;
- 6) окреслити інноваційні методики вивчення фразеологізмів у старшій школі.

Об’єктом дослідження стали фразеологічні одиниці з національно маркованим компонентом.

Предметом наукової праці є структурно-семантичні параметри фразеологічних одиниць із національно маркованим компонентом та інноваційні методики вивчення фразеологізмів у старшій школі.

Джерельною базою послужив фразеологічний словник, а саме: Словник фразеологізмів української мови / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. ; відп. ред. В. О. Винник. Київ : Наукова думка, 2003. 786 с.

Картотека, укладена на основі досліджуваних фразеологізмів, нараховує понад 300 лінгвоодиниць.

Основні методи дослідження: 1) *емпіричні*, зокрема *спостереження* (використаний для виявлення стану проблеми в теорії та практиці) та *порівняння* (під час встановлення подібності / відмінності оприлюднення

фразеологічних наукових фактів); 2) *теоретичні*, зокрема *аналіз і синтез* (наукова інтерпретація понять «фразеологізм» та «фразеологізм із національно маркованим компонентом»; узагальнення теоретичних відомостей про поняття «фразеологізм» («фразеологічна одиниця») й «фразеологізм із національно маркованим компонентом»); *індукція і дедукція* (грунтовані на формально-логічному умовиводі, який дає змогу одержати загальний висновок на основі окремих фактів фразеологічної теорії); *описовий метод* (опис структурно-граматичних, семантичних та лінгвокультурних особливостей досліджуваних фразеологічних одиниць); *метод компонентного аналізу* (виокремлення й інтерпретація національно маркованих компонентів фразеологічних одиниць).

Наукова новизна дослідження полягає у проведенні самостійного комплексного аналізу фразеологічних одиниць із національно маркованим компонентом на основі «Словника фразеологізмів української мови». У магістерській праці виявлено й описано особливості національно маркованих фразеологічних одиниць, здійснено структурно-семантичний аналіз.

Теоретичне та практичне значення кваліфікаційного проекту сприяє стилістичному дослідженню мови з лінгвокультурного аспекту.

Отримані результати можуть бути використані під час викладання курсу «Сучасна українська літературна мова», плануванні спецкурсів і спецсеминарів, у науково-дослідницькій роботі студентів, організації елективних курсів, інтегрованих уроків, факультативів у старшій школі.

Результати проведеного дослідження було **апробовано** у вигляді доповідей, а саме: «Найменування будівельних споруд як національно марковані мовні знаки» (Всеукраїнська студентська наукова інтернет-конференція «Актуальні питання сучасної філології та журналістики» (Тернопіль, 19 квітня 2023 р.)); «Структурно-семантичні параметри фразеологічних одиниць із національно маркованим компонентом» (III Міжнародна науково-практична студентсько-учнівська конференція «Мовні виміри світу» (Житомир, 20 квітня 2023 р.)); «Фразеологічні одиниці з національно маркованим компонентом у системі сучасних наукових

парадигм» (Всеукраїнські студентські наукові читання, присвячені Дню слов'янської писемності (Кривий Ріг, 17 травня 2023 р.)).

За темою магістерської праці опубліковано дві статті, а саме:

1. Шаповал Я. Етнокультурно марковані одиниці як об'єкт вивчення в етнолінгвістиці. *Матеріали студентських наукових читань* : зб. наук. праць / ред. : Ж. В. Колоїз (відп. ред.). Кривий Ріг, 2023. Вип. 10. С. 94–100.

2. Шаповал Я. Назви одягу як етнокультурно марковані одиниці в романі Наталії Доляк «Чорна дошка». *Матеріали студентських наукових читань* : зб. наук. праць / ред. : Ж. В. Колоїз (відп. ред.). Кривий Ріг, 2021. Вип. 9. С. 165–169.

Структура роботи. Наукова робота складається зі вступу, трьох розділів, супроводжуваних висновками, загальних висновків, списку використаної літератури, який нараховує 79 позицій, чотирьох додатків. Повний обсяг наукової роботи – 105 сторінок, з яких – 73 сторінки основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

1.1. Фразеологізм в аспекті лінгвістичного аналізу

Упродовж останніх десятиліть у наукових доробках велику увагу приділяють фразеологічним одиницям (ФО), або фраземам, які були, є та будуть об'єктом зацікавлення науковців. Як відомо, фразеологія – це наукова царина, що містить найбільше суперечливих поглядів на окремі її елементи, як-от: потрактування поняття фразеологізму, набір його диференційних ознак, окреслення обсягу вивчення, семантики, структури тощо [21]. Наразі можна з упевненістю говорити про те, що в дослідницьких працях утвердився принцип антропоцентризму, що передбачає вивчення мови в різних аспектах з орієнтацією на людину як на головний суб'єкт мовленнєвої діяльності.

Фразеологічний корпус як частина мовної системи є вагомим лінгвістичним джерелом для визначення бачення світу й елементів національної культури певного народу. Фразеологічні одиниці тієї чи тієї мови охоплюють не тільки колективний досвід нації (лінгвокультурні надбання), а й уможливають аналіз мови у зв'язку з історією та культурою її носіїв.

Фразеологічний корпус сприяє освоєнню емоційної й інтелектуальної дійсності, він розширює уявлення про культуру, матеріальне життя, свідчить про своєрідність відтворення мовної картини світу, «створює відчутну інформативну панораму образного кодування довкілля вторинними мовними знаками» [69, с. 3], інакше кажучи, засвідчує реалізацію кумулятивної функції мови загалом. Відповідно, у семантичній структурі суспільного досвіду, звичаях і побуті народу, історичних особливостях фразеологічні одиниці накопичуються, а згодом фіксуються, кодифікуються.

Досі немає загальноприйнятого витлумачення поняття «фразеологізм», а також стандартизованого терміна, що позначає це явище. У різних джерелах

натрапляємо на варіанти, як-от: фразеологізм, фразеологічна одиниця, фразеологічний зворот, фразема, ідіома. Зазвичай зазначені одиниці розглядають як синонімічні, тому ми послуговуватимемося ними як варіантними.

Класичним питанням фразеології залишається співвідношення понять «фразеологізм» і «слово» [57]. Воно стосується не лише проблем власне фразеології (обсяг фразеології, фразеологічне значення у його протиставленні до лексичного), а і проблем, що знаходяться за межами (співвідношення «фразеологія» – «лексикологія») [43, с. 74]. Н. Семененко виокремлює два підходи для розв'язання цього питання: принцип тотожності (фразеологічна одиниця розглядається як еквівалент слова) та відмінності (співвідношення фразеологізму і слова) [62].

Фразеологія є об'єктом вивчення низки дисциплін, зокрема психолінгвістики, стилістики, соціолінгвістики, лексикології, семасіології, синтаксису та морфології. Сьогодні фразеологія – це самостійна царина, яка в певний період виокремилася з лексикології. Опрацьована література дає змогу виокремити два підходи: широкий та вузький.

Прихильники вузького підходу (В. Білоноженко, М. Алефіренко, Л. Юрчук та ін.) до розряду фразеологізмів уналежнюють лише усталені конструкції, співвідносні зі словосполученням, що характеризуються семантичною цілісністю. Прибічники такого підходу зазвичай не беруть до уваги крилаті вислови, прислів'я та приказки, означаючи фразеологізмами ті одиниці, що почасти мають еквівалент у вигляді одного слова.

Науковці, що представляють широкий підхід (В. Виноградов, Л. Скрипник, Л. Козирєва та ін.), до фразеологічних одиниць зараховують усталені конструкції, співвідносні як зі словосполученням, так і з реченням, зокрема й прислів'я, приказки тощо. Відтак, представники широкого підходу об'єктом фразеології вважають усі сталі вирази. Примітно, що в останні роки приказки та прислів'я виокремлюють із розряду фразеології та розглядають у межах достатньо молодого галузі – пареміології.

Словникові дефініції фразеологічних одиниць здебільшого відбивають вузьке розуміння поняття фразеологізмів. До прикладу, у «Словнику фразеологізмів української мови» автори, дотримуючись думки Л. Юрчука, розглядають фразеологічну одиницю як «усталене стійке словосполучення з постійним, відтворюваним за традицією складом компонентів, у якому втрачена їх лексична самостійність і яке виражає цілісне фразеологічне значення, створюване в основному внаслідок переосмислення вільного словосполучення, а також виступає членом речення» [65]. Згідно з позицією упорядників «Великого тлумачного словника сучасної української мови» фразеологізм є усталеним зворотом, стійким поєднанням слів, яким послуговуються як єдиним, неподільним, цілісним за значенням висловом [10].

Суголосну думку висловлює М. Алефіренко, але додає, що фразеологічна одиниця своїм виникненням і функціонуванням зобов'язана фраземотворчій взаємодії одиниць лексичного, морфологічного та синтаксичного рівнів [2]. Відповідно до дефініцій, науковці залишають поза увагою словосполучення, у яких відсутнє метафоричне або метонімічне (за принципами подібності та суміжності) переосмислення: прислів'я, приказки, усталені порівняння, крилаті вирази; перифрастичні звороти, які замінюють слова в описовій формі тощо.

На противагу попереднім твердженням, упорядники лінгвістичного словника наголошують, що у фразеологізмі може бути два і більше нарізнооформлені компоненти. Окрім того, у дефініціях акцентують на організації фразеологізмів не лише за моделлю словосполучення, але й речення [44, с. 88]. А. Грищенко висловлює аналогічну думку [67, с. 203]. Звідси, відповідно, можемо говорити про широкий підхід у потрактуванні фразеологічних одиниць, який ми унеможливуємо в рамках нашої праці.

Констатуємо, що витлумачення фразеологічної одиниці ґрунтоване на різних типах фразеологічних значень, ураховуючи стійкість і нарізнооформленість, а також залежність компонентів, тобто спостерігаємо співвідношення елементів і структури в певній системі. Для коректного

потрактування використовують метод фразеологічної ідентифікації [38]. За допомогою нього можна виокремити фразеологізми та відділити їх від проміжних утворень (паремій і складних слів).

Для глибшого розуміння подаємо думку Л. Скрипник, для якої фразеологічною одиницею є стійке словосполучення двох і більше слів, які мають семантичну цілісність й відтворюваність у мовленні. Інакше кажучи, це лексико-граматична єдність, організована за моделлю словосполучення або речення, яка відтворюється в мові за традицією. На позиціях Л. Скрипник стоїть В. Ужченко, розуміючи під фразеологізмом семантично цілісні, відносно стійкі, відтворювані й експресивні одиниці мови, організовані за моделлю словосполучення або речення [70]. При цьому дослідник допускає певну варіантність ФО. Таке бачення репрезентує широкий підхід, оскільки мовознавець допускає, що фразеологізм може бути як словосполученням, так і реченням.

Історично фразеологію уналежнювали до (чи то розглядали в межах) етнолінгвістики, але сучасна фразеологічна система є одним з об'єктів вивчення в лінгвокультурології, яка перш за все вивчає «живі» комунікативні процеси та зв'язок між мовним вираженням, синхронністю з чинним менталітетом народу [4; 8; 15; 52]. Метафорична основа фразеологізму відображає особливості народного світогляду і є невіддільною частиною поняття «менталітет» [3; 37]. Ґрунтуючись на попередніх думках, у лінгвістиці стала загально визнаною думка на фразеологічну систему мови як найбільш вдалу задля дослідження та аналізу національної специфіки.

О. Селіванова вважає, що фразеологізми будь-якої мови є «лінгвосеміотичним феноменом, формуючи особливу «підмову», одне з концентричних кіл мови, у якому в усталеній формі зберігаються і транслуються уявлення етносу про світ, культурна й історико-міфологічна інтеріоризація дійсності та внутрішнього рефлексивного досвіду народу» [60, с. 40]. Фразеологічний склад мови є відображенням ідентифікації етносом своєї національної самосвідомості. Інтерпретацію фразеологічних

одиниць не можна здійснити, не знаючи історії народу, його традицій, звичаїв, обрядів, побуту – усього того, чим було наповнене народне життя українців попередніх епох [9, с. 38]. Фразеологізми – це специфічні мовні формули, «картини світу» із закодованою інформацією про минуле, про наших предків, про їхній спосіб сприйняття світу; вони акумулюють культурні потенції народу, тільки йому притаманним способом маніфестують дух і неповторність ментальності нації [42].

Дослідники, які студіюють тему фразеології в англійськомовній літературі, здебільшого розмежовують поняття «фразеологізм» та «ідіома». Відповідно, С. Грайс зазначає, що фразеологізм являє собою форму лексичної одиниці в поєднанні з одним чи більшою кількістю граматичних елементів різних видів, що «функціонують як одне семантичне ціле в реченні, частота відтворення якого є вищою, ніж очікується на основі випадковості» [76, с. 5]. Подана дефініція збігається з переважною кількістю вітчизняних витлумачень, ураховує ключові ознаки фразеологізму: відтворюваність і семантичну неподільність. Але мовознавець не наголошував на інваріантності структури.

У П. Мюлднера-Нецковського також можемо помітити розмежування поняття «фразеологізм» та «ідіома». Дослідник ототожнює фразеологізм зі фразеологічним словосполученням, витлумачуючи їх через фразу, «семантичне значення якої певною мірою корелює із синтаксисом» [78, с. 14]. У такому разі значення усталеної конструкції співвідноситься зі значенням одного зі слів, яке науковець кваліфікує як головне (домінуюче, визначне). На відміну від фразеологічного словосполучення, мовознавець потрактовує ідіому як певну форму фразеологізму, де семантичний зв'язок домінує над синтаксичним значенням, апелює до того, що в ідіомі семантика всіх слів та кожного слова окремо відрізняються від значення фразеологізму. Окрім того, в англійськомовних дослідженнях натрапляємо на такі терміни, як «кластери слів» та «колокація» [78, с. 5], які, враховуючи певні умови, можуть позначати фразеологізми.

Попри наявність великої кількості різних досліджень у галузі фразеології, її межі не є всеосяжними. Помилкою було б говорити, що тлумачення несистематизовані, конфліктні або принципово різні – схожа тенденція все ж прослідковується. Ідеться насамперед про різночитання щодо розмежування фразеологізмів і вільних словосполучень, а також дефініції перших.

Ми, як уже зазначалося вище, стоїмо на вузькому підході. Звідси, відповідно, витлумачуємо фразеологізм як лексико-граматичну єдність, що складається із двох і більше компонентів, які граматично організовані за принципом словосполучення або речення, має цілісне значення, відтворюється в мовленні за традицією.

Суперечлива термінологія виокремлення поняття «фразеологізм» насамперед пов'язана з різними поглядами на виокремлення ознак одиниць: семантична цілісність фразеологізму (В. Виноградов, Г. Удовиченко); відтворюваність (В. Виноградов, М. Алефіренко, Л. Скрипник); стійкість (Л. Юрчук); метафоричність (О. Бабкін); наявність не менше двох повнозначних слів (М. Демський); ідіоматичність та образність (О. Смирницький); експресивність (В. Мокієнко, В. Ужченко); дослівна неперекладність іншою мовою (Л. Булаховський, Є. Верещагін, В. Костомаров); функціонально-семантична комплікативність (С. Гаврін); особливість, специфічність фразеологічного значення (П. Редін); акцентологічність (В. Архангельський, М. Шанський); надслівне лексичне значення тощо (О. Молотков, О. Юрченко); аномальність (Ф. Чермак [79], Ї. Гронек, Я. Махач тощо).

Диференційні ознаки – це компоненти значення, що відрізняють одиниці від інших, поєднаних загальною ознакою. Семантична структура фразеологічної одиниці ширша за її значення, оскільки не вичерпується лише сигніфікативно-денотативним та конотативними макрокомпонентами, а й визначається внутрішньою формою, будовою всього утворення, типом граматичного значення, системними мовними та мовленнєвими

зв'язками [38]. Основними складовими фразеологічного значення вважаємо сигніфікативно-денотативний і конотативний макрокомпоненти, тоді як внутрішню форму й культурну інформацію – другорядними.

Німецький дослідник Г. Бургер у праці «Phraseologie: Eine Einführung am Beispiel des Deutschen» пропонує три основні ознаки фразеологізмів: ідіоматичність, полілексичність та стійкість [75, с. 14–32]. Ураховуючи зазначені характеристики, науковець виокремлює фразеологізми з вузьким та широким значенням. До першої групи відносить фразеологізми, у яких є всі три ознаки. Якщо якась з ознак відсутня, то словосполучення належить до фразеологізмів із широким значенням [77, с. 9].

В. Папіш дослідила різні праці мовознавців і дійшла висновку, що здебільшого йдеться про такі ознаки: «фразеологічне цілісне значення, відтворюваність, відносна постійність компонентного складу та структури й експресивність» [54, с. 79]. В. Білоноженко й І. Гнатюк найважливішою ознакою вважають фразеологічне значення. Основною відмінністю від лексичного значення є те, що воно виникло внаслідок переосмислення вільного словосполучення і тепер не має нічого спільного з початковим значенням компонентів.

Другою диференційною ознакою визначають властивість виражати граматичні категорії: фразеологізм вступає в граматичні та смислові зв'язки з іншими мовними одиницями, виконує роль єдиного члена речення.

Третьою ознакою науковці називають постійний, відтворюваний склад компонентів. У вільному словосполученні слова мають своє лексичне значення, перебуваючи між собою в семантичних і граматичних зв'язках; у ФО компоненти її не виражають свого лексичного значення; їхні граматичні та лексико-граматичні зв'язки мають чисто формальний характер, тому вони втрачають свою функційну самостійність, парадигматичні та синтаксичні властивості [6].

Підсумовуючи опрацьовані підходи щодо визначення фразеологічної одиниці, звертаємо увагу, що головною розрізнявальною ознакою є якісно

нове фразеологічне значення, яке формує взаємодія певних властивостей, як-от: стійкість, цілісність, відтворюваність у мові у незмінному вигляді.

Ми дотримуємося вузького розуміння фразеології, тому для аналізу беремо власне фразеологізми, для яких характерні стійкість значення, складу структури; відтворюваність у мовленні; семантична цілісність і надслівність.

Наприкінці минулого та на початку теперішнього століття набувають поширення нові течії у вивченні української фразеології: етнолінгвістична, лінгвокультурна та психокультурна (Н. Венжинович [11], В. Жайворонок [26;27;28] та ін.). Дотепер зазначені напрями є актуальними та займають значне місце в системі сучасних наукових парадигм. У зв'язку з цим влучно висловилося Н. Венжинович, яка стверджує, що вивчення української фраземіки в лінгвокультурологічному та й етнопсихологічному аспектах розпочалося недавно і прогресує в межах вивчення мови як антропологічного феномена [12].

Зв'язок між мовою та культурою зумовив появу нових наукових парадигм в царині фразеології, яку подекуди співвідносять зі сферою, де найбільшою мірою присутні культурно марковані образні одиниці тієї чи тієї мови [2, с. 5]. Наразі в українському мовознавстві актуальним є вивчення фразеології у таких аспектах: лінгвокультурологічному (Л. Мельник [50], Л. Самойлович [59]), когнітивному (Д. Ужченко [70]), комунікативно-прагматичному (О. Селіванова [61]).

Сьогодні лінгвокультурологія – одне з наймолодших відгалужень етнолінгвістики. До завдань зазначеної наукової галузі входить вивчення й опис взаємозв'язку мови й культури, мови й нації, мови й національного менталітету. Відповідно, лінгвокультурологію уналежнюють до комплексних наукових царин, що досліджує взаємодію культури й мови в її функціюванні та відображає цей процес як цілісну структуру одиниць у єдності їхнього мовного й позамовного (культурного) змісту [48].

Погоджуємося з думкою І. Царьової й вважаємо, що етнокультурний зміст ФО цікавий як результат не лише акумулювання й систематизації

соціокультурного досвіду, але й соціальної адаптації найрізноманітніших виявів конвенційних норм культурного регулювання, виявлених на ментальному рівні норм етикету, цінностей, традицій і звичаїв тощо [72].

У мовних одиницях народного світосприйняття яскраво відображається сакральність нашого мовлення, що має не лише матеріальне вираження, але й відображає духовні глибини, пов'язані з уявним нематеріальним, зокрема й потойбічним, світом. Зазвичай науковці трактують сакралізацію як надання явищам, предметам, діям, людській свідомості надприродного значення, унаслідок чого вони виводяться за межі «природних зв'язків», потрапляють у позицію виняткової ваги, набувають значущості й на цій підставі вимагають дбайливого, бережного ставлення [41; 51]. Фразеологічний аспект концептуалізації сакральної сфери поданий у працях М. Жуйкової, А. Ковалю, Л. Савченко, М. Скаба.

Первинною ознакою фразеологізмів є образність, тому що на основі образів виникають вторинні елементи. В основі творення образів перебувають асоціативні зв'язки, перенесення ознак з одного предмета чи явища на інший предмет або інше явище, а також через порівняння. Символіка фразеологізмів яскраво відбиває етнопсихологічні особливості носія мови й демонструє вплив мови на формування менталітету народу [51; 73]. Закономірно, що фразеологічний склад мови результативно досліджувати саме в руслі взаємозв'язку «мова – культура – етнос».

Розгляд фразеологізмів у площині протиставлень «мова – культура», «мова – народ», «мова – людина» є актуальним і для сучасної лінгвостилістики. Вивчаючи такі мовно-культурні форми духовності людини, як фольклор, С. Єрмоленко вводить у обіг лінгвостилістичного аналізу поняття знаків культури, з-поміж яких приказки, прислів'я, фразеологізми. Науковець наголошує на тому, що «поняття знака характерне і для мови, і для культури, тобто для духовної діяльності людини» [24, с. 7]. Як справедливо зауважує дослідниця, використовуючи одиниці мовного коду, яким властива інформаційна спадковість, або історична наступність, мовець (адресат) реагує

на оцінку тих чи тих фрагментів об'єктивної дійсності. У такому разі оцінний компонент, інформаційно навантажений знаннями про естетичні цінності відповідної національної культури, виступає невіддільним компонентом семантики лінгвоодиниці.

Суголосною, як нам видається, є позиція Н. Голікової, яка, апелюючи до різнотипних етномовних знаків як результату колективної тисячолітньої словотворчості українського народу, наголошує на екстралінгвальних чинниках національної філософії, культури, історії, психології і т. ін., які мають істотний вплив на формування семантичних ознак у структурі значень лінгвоодиниць загалом і фразеологізмів зокрема [16, с. 200].

На думку А. Загнітка й І. Богданової, фразеологічні одиниці засвідчують риси національної ментальності й національного характеру, відображають особливості національної поведінки, репрезентують інформацію про певні історичні події, осіб тощо [31, с. 85]. Позицію мовознавців підтримують Г. Барилова та К. Глуховцева, зауважуючи, що фразеологізми позначають усе те, що відображає специфіку культури, побуту, традицій кожного етносу впродовж різних історичних періодів, ілюструють національний колорит лінгвокультурної спільноти [5, с. 11].

Фразеологізми, так само як і низка лексичних одиниць, мають специфічні етнокультурні риси, являють собою специфічний культурний код, є основними для розуміння культури чужої мови. Відповідно, слушною видається позиція Ж. Колоїз про те, що фразеологічний корпус відіграє важливу роль у творенні, накопиченні, збереженні, трансляції культури кожного народу, «відображає етнокультурні стереотипи, породжені національною специфікою людського світосприймання, засвідчує тісний взаємозв'язок мови та культури: звичаї та традиції впливають на комунікативну систему етносу, а культурні цінності й вірування частково створюють етномовну реальність» [40].

Варто, вочевидь, зауважити, що подекуди фразеологізми фіксують значення, які, так би мовити, не відповідають стереотипній нормі. Такі одиниці

здебільшого репрезентують реалії об'єктивної дійсності, параметри яких відхиляються від норми. Так звані відхилення (уліво чи то вправо) пов'язують [45] із різними аспектами життя того чи того етносу загалом і людини зокрема.

Окрім того, актуальним є питання співвідношення мови та мислення, що їх науковці розглядають як два діалектично пов'язані, але не тотожні явища [46, с. 96], що мають безпосередній стосунок до мовної картини світу, яка постійно модифікується, видозмінюється: змінюється концептуальна (поняттєва) сфера – змінюється й мовна картина світу.

Власне, такі думки сприяли появі двох протилежних поглядів на проблему етнокультурно маркованих компонентів у фразеології: з одного боку, національну маркованість убачають лише у фразеологізмах з так званими словами-реаліями; з іншого, – відповідно до неогумбольдтіанської позиції увесь фразеологічний корпус уналежнюють до одиниць з яскраво вираженою національною специфікою, апелюючи до того, що кожен фразеологізм відбиває національний дух.

Беззаперечно, перший погляд є вузьким. Таке звуження не є прийнятним, бо є низка прикладів справедливих обмежень на використання фразеологізмів, які не містять вказаних слів. Другий погляд, навпаки, можна вважати надто широким, формалізованим, адже усталені поняття «мовні універсалиї» й «мовні унікалії» в такому разі втрачають сенс.

Прихильницею широкого розуміння фразеологізмів із національно маркованим компонентом є І. Іщенко, яка, розглядаючи специфічні знаки-етноніми, наголошує на тому, що вони, по-перше, безпосередньо пов'язані з феноменом національної ідентичності; по-друге, впливають на формування і фразеологічного значення, і виникнення оцінних суджень [34, с. 72]. Аналізовані ФО, що передбачають відповідний компонент-етнонім, сприяють виробленню й укоріненню в суспільстві національних стереотипів. Акцент на історичному аспекті робили М. Скаб [63], В. Денисюк [22]. Мовознавці вважають, що у фразеологізмах є своєрідні моральні закони, які заповідали

предки потомками, аби ті керувалися ними у своїх діях і вчинках, відтак зміст фразеологічних одиниць наповнений історичною конкретикою.

Натрапляємо на суголосну думку у В. Жайворонка: мова певного народу та її складники, до яких, власне, і входять фразеологізми, у будь-якому разі виступають виразником його принципів (світоглядних, інтелектуальних, моральних, психологічних, звичаєвих і т. ін.) [25, с. 259]. У ФО, більшою мірою, ніж в інших лінгвальних зразках, відбивається образ етносвіту, що забезпечує певний оцінно-емоційний ефект, накладає відбиток на світовідчуття, зокрема й у тому разі, коли йдеться про індивідуально-авторські смислові орієнтири [41, с. 62].

Як знаки, що відображають національні реалії, етносвіт, розглядає ФО і В. Ужченко, для якого такі лінгвоодиниці є маркованими, такими, що вирізняються культурно-семіотичною значущістю, являють собою мікроконтексти, ментально-структурні презентації найрізноманітніших культурних кодів [68, с. 149]. При чому, на думку дослідника, культурна значущість тієї чи тієї ФО усвідомлюється мовцем рефлексивно, ФО по-різному деталізують різні концептуальні простори.

Заслуговує на увагу, як нам видається, витлумачення фразеологічних одиниць, запропоноване О. Селівановою. Згідно з її дефініцією фразеологізми варто кваліфікувати як «стійкі, пов'язані єдністю змісту, постійно відтворювані в мовленні словосполуки, які ґрунтуються на стереотипах етносвідомості, є репрезентантами культури народу й характеризуються образністю й експресивністю» [60, с. 641]. Звідси, відповідно, під ФО із національно маркованим компонентом ми розуміємо усталені конструкції непередикативного характеру, що вирізняються семантичною цілісністю, постійно відтворюються в мовленні здебільшого в готовому вигляді й містять у своїй структурі компонент, що відбиває національні стереотипи. Аби інтерпретувати, описати, проаналізувати дібраний фактичний матеріал, маємо осмислити найбільш прийнятні традиційні класифікаційні схеми задля подальшої його систематизації.

1.2. Основні підходи до систематизації фразеологізмів

Одним із важливих завдань сучасної фразеології було, є і буде завдання систематизації відповідних лінгвоодиниць. Запропоновані класифікаційні схеми як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників ґрунтовані на різних класифікаційних принципах, як-от: семантичний, структурний, структурно-граматичний, тематичний, функційний і т. ін. Залежно від теоретичного підґрунтя (граматична структура, рухливість компонентів, сталість значення, походження тощо) виділяють різні підходи до класифікації [47].

На особливості диференціації фразеологізмів так чи так впливає структурний тип мови, враховуючи лінгвальні чинники, як-от: наявність / відсутність у мові артиклів; більший чи менший вплив прийменників у мові залежно від її аналітичності чи синтетичності, що відображається в структурному моделюванні ФО; вища чи нижча продуктивність композитотворення як способу поповнення лексичного запасу мови, що мотивує уналежнення чи то неуналежнення складних слів до домену фразеології [32].

Свого часу досить відомою у вітчизняному та світовому мовознавстві була семантична класифікація фразеологізмів, запропонована В. Виноградовим. В основі розуміння фразеологічної теорії закладено ступінь видозміни значення слова у різних синтаксичних і стилістичних умовах фразоутворення. Щоправда, у процесі вивчення фразеологічного фонду стали очевидними недоліки такої класифікації: відсутність загального критерію встановлення фразеологічності, нечіткість критерію умотивованості значення, неможливість застосувати його до всіх одиниць, залучених до категорії фразеологічних єдностей тощо.

За В. Виноградовим, ступінь умотивованості повною мірою не охоплюється критерієм фразеологічності та вважається суб'єктивним поняттям. Для фразеологічних зрощень та фразеологічних єдностей структурно-семантичною ознакою стала семантична неподільність, а для

фразеологічних сполучень – семантична аналітичність. Науковець виокремив три типи фразеологічних одиниць: фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності та фразеологічні сполучення.

Фразеологічні зрощення – це семантично неподільні одиниці, значення яких є цілісним, але невмотивованим (не впливає зі слів, що є складовими). Компоненти фразеологічних зрощень є омонімічними та нагадують морфеми у словах. Задля з'ясування механізму їх становлення, варто зробити глибоке етимологічне дослідження. Завдяки цьому можна з'ясувати, чому саме такі слова спонукали до появи цілісного значення. Семантична неподільність виникає за певних умов: а) слова у складі фразеологізмів є застарілими, незрозумілими для сучасних носіїв мови; б) наявність граматичних архаїзмів; в) втрати у ФО синтаксичного зв'язку, що відображено у живому мовленні.

Фразеологічні єдності також є неподільними, але значення вмотивоване словами-компонентами (мотивованість опосередкована). Семантична замкнутість фразеологічних єдностей може забезпечуватися евфонічними чи формально-граматичними засобами: римою, алітераціями тощо. До цього розряду В. Виноградов залучає фразові штампи, кліше, типові для різних літературних стилів; літературні цитати, крилаті вислови, народні прислів'я та приказки. Своєю чергою, фразеологічні сполучення не є безумовними семантичними єдностями. Слово зі зв'язаним значенням можна замінити синонімом.

Семантичним критерієм систематизації фразеологізмів послуговується Р. Зорівчак, яка диференціює: 1) ФО, утворені переосмисленням компонентів (тропізація): а) метафоризація; б) гіперболізація; в) метонімізація; г) персоніфікація; 2) ФО, що виникли внаслідок лексикалізації: а) ФО з частковим позбавленням значень компонентів – порівняння; б) ФО з повним позбавленням значень компонентів належать прислів'я, приказки та примовки; 3) ФО, спричинені архаїзацією; 4) ФО, породжені позамовними чинниками [33].

На зміну семантичній класифікації прийшла структурно-граматична. Однією з перших до неї апелювала Л. Скрипник, що свого часу виокремила два основні структурно-граматичні класи:

1) фразеологічні одиниці-словосполучення, семантико-структурною особливістю яких є співвіднесеність з окремими словами та функціонування як члена речення (лексичні ідіоми);

2) фразеологічні одиниці-фрази, що мають організацію простих або складних речень [64, с. 23].

Для нашого дослідження є важливими фразеологізми, співвідносні зі словосполученнями. Такі фразеологічні одиниці мають формально-опорний компонент, саме цим відрізняючись від вільних словосполучень.

Згідно з позицією М. Алефіренка, «семантико-граматичні розряди на фразеологічному рівні – це сукупність гомогенних фразем, об'єднаних однотипними взаємодіючими смисловими елементами різних структурних рівнів» [1, с. 46]. Науковець вважає, що за характером репрезентації об'єктивної дійсності, наявністю чи відсутністю граматичних категорій та морфологічних парадигм у лексичних компонентах словосполучень, а також її структурно-граматичною моделлю загалом; за типом зв'язку з іншими елементами мовленнєвого контексту та за синтаксичними функціями в реченні фраземи співвідносяться з лексико-граматичними класами слів, що дає підстави для виокремлення субстантивних, ад'єктивних, дієслівних, адвербіальних та інтер'єктивних фразем [1, с. 45–46].

До розряду фразеологічних одиниць, співвідносних із реченням, уналежнюють здебільшого фразеологічні структури на зразок прислів'їв, приказок, примовок і т. ін. Ні з погляду семантики, ні з погляду структури цей різновид фразеологічних одиниць не є однорідним.

До фразеологічних одиниць, організованих як сурядні словосполучення, належать дво-, рідше три й чотиричленні сталі семантично і синтаксично неподільні поєднання слів, однотипні за граматичними ознаками. Продуктивними в сучасній українській мові є фразеологізми з тавтологічним

поєднанням однокорених слів. Найпродуктивнішим засобом поєднання стрижневих компонентів фразеологічних одиниць цього різновиду є сполучники сурядності. Часто зустрічаємо безсполучниковий зв'язок між компонентами.

Здебільшого, такі звороти виступають як образні характеристики людини, розкривають ознаки її поведінки. У ряді іменних фразеологічних зворотів роль стрижневого слова виконує іменник, що є найменуванням тварин, птахів, частин тіла тощо, а метафорично характеризує людину.

У таких фразеологізмів одиниці зазвичай поєднуються єднальними сполучниками, але містять національно маркований компонент у поодиноких випадках. Більшість фразеологізмів організовані як підрядні словосполучення.

Дієслівні фразеологічні одиниці, організовані як підрядні словосполучення, відрізняються морфолого-синтаксичною різноманітністю. Стрижневим словом є дієслово, яке позначає дію, процес, стан та виконує функцію предиката. Залежним словом у дієслівних фразеологічних одиницях виступають переважно іменники, але часом у залежність від дієслова потрапляють субстантивовані прикметники, займенники, прислівники та дієслова-інфінітиви.

Дієслівні фразеологізми часто вживають на позначення дій, пов'язаних із суспільним життям, взаєминами між людьми, а також для позначення емоційного і психічного стану осіб. Здебільшого такі фразеологічні одиниці розвинулися з вільних словосполучень; за походженням є найменуваннями простих фізичних дій людини, що з плином часу набули образного переосмислення і розширення семантики, фразеологізувалися і стали позначати вже не фізичну дію людини, а особливості її поведінки, взаємини з іншими людьми, ставлення до праці тощо.

Як відомо, багато дієслівних фразеологічних одиниць пов'язано із професійно-виробничою сферою вжитку. А деякі із дієслівних фразеологізмів – це усталені колись вільні словосполучення, що означають або дії тварин, або дії людини, направлені на тварин, або дії чи стан предмета.

Ю. Прадід також класифікував фразеологізми, поділивши їх на «семантико-граматичні типи або розряди: 1) іменникові (субстантивні), 2) прикметникові (ад'єктивні), 3) дієслівні, 4) прислівникові (адвербіальні), 5) вигуківі» [58]. Науковець розділив фразеологічні одиниці на такі, чий категоріальні властивості легко визначити (іменникові та дієслівні) і фразеологічні одиниці, «що мають категоріальні ознаки двох і більше частин мови, внаслідок чого їм властива розпливчатість меж. Це, як правило, фразеологізми, в яких важко або зовсім неможливо вирізнити граматично домінуючий компонент» [58].

У нашому дослідженні для опису беремо іменникові, дієслівні та вигуківі (оминаємо прикметникові та прислівникові) фразеологізми, оскільки в зібраній картотеці вони переважають.

Питаннями національно маркованих одиниць, їх класифікацією займаються такі вчені (Я. Бойко [7], М. Бондар [8], С. Єрмоленко [24], В. Жайворонок [25], Ж. Колоїз [39], Н. Шарманова [74] та інші). Етнокультурними одиницями можуть бути одиниці всіх мовних рівнів, однак найчастіше маркованість пов'язують з лексико-фразеологічними мовними знаками [74]. Вони є назвами одягу, хатнього начиння, тваринного та рослинного світу і т. ін.

Сьогодні до складу літературної мови виходить лише частина фразеологічного надбання української мови. Н. Венжинович [12, с. 113–118] класифікує фразеологізми на 30 тематичних груп, зокрема: властивості, якості людини; дії, вчинки, поведінка людини; діяльність особи чи неособи в її стосунках із будь-ким; позначення мисленнєвої діяльності; позначення мовленнєвої діяльності; фізичний, емоційно-фізичний стан особи; стан особи, що характеризується зовнішніми проявами; перехід із одного стану в інший особи, предмета; стан предмета, явища тощо.

Фразеологічні одиниці мають категорійні ознаки: 1) невмотивованість цілісного значення й наявність компонентів-лексем активного вжитку; 2) закріпленість за певними семантичними сферами; 3) надзвичайно велика

вага свідчень етнокультурного характеру у їх формуванні; 4) виразний антропоцентричний характер; 5) особливий тип «фразеологічних зрощень», внутрішня форма яких реконструюється «через звертання до сфери народної духовної культури» [66, с. 316].

Заслуговує на увагу класифікаційна схема фразеологічних одиниць з національно маркованим компонентом, запропонована М. Охріменко, яка передбачає такі різновиди:

1) фразеологічні одиниці, які не мають у своєму складі лексеми з національно культурним компонентом, але віддзеркалюють національно специфічне поняття усім своїм складом;

2) фразеологічні одиниці, які включають лексеми з національно-культурним компонентом і одночасно передають національно-специфічне поняття усім своїм складом;

3) фразеологічні одиниці, які включають до свого складу національно-специфічний компонент, але не передають усім своїм складом національно-специфічне поняття, тобто фразеологічні одиниці[53].

Окрім того, дослідниця акцентує свою увагу й на особливостях тематичної диференціації, зауважуючи, що фразеологічні одиниці можна розглядати в межах таких лексико-тематичних полів, як-от:

- 1) продукти харчування, страви;
- 2) власні імена;
- 3) тваринний світ;
- 4) рослинний світ;
- 5) одяг, взуття;
- 6) речі домашнього господарства;
- 7) помешкання та його частини;
- 8) міфи, релігії [43].

М. Охріменко зазначає, що деякі фразеологічні одиниці із національно маркованим компонентом одночасно належать до кількох груп. Саме такі

елементи виражають важливу лінгвокраїнознавчу інформацію, тому обсяг значення таких фразеологізмів стає культурно маркованим.

Ідеографічна класифікація ареальної фразеології В. Ужченка [69, с. 52–56] має таку будову: варіантносинонімічна група – фразеосемантичне поле – фразеотематична підгрупа – фразеотематична група. Ідеографічний опис відображає цілісний, глобальний образ світу, що формується внаслідок синтезу результатів пізнавальних та оцінних процесів, тобто картину світу, властиву певній мовній спільноті.

Л. Соловець, враховуючи особливості української духовної та матеріальної культури, здійснила поділ усіх фразеологізмів на дві групи. До першої групи, яка пов'язана з духовністю, належать:

- 1) фразеологізми, що пов'язані з побутом та звичаями;
- 2) фразеологізми, що пов'язані з родинною обрядовістю;
- 3) фразеологізми, що відображають основи народних знань;
- 4) фразеологізми, що відображають народно-календарні звичаї та уявлення про світ природи;
- 5) фольклорні елементи в українській фразеології;
- 6) етикетні формули.

До другої групи фразеологізмів, що є національно маркованими з погляду матеріальної культури українців, Л. Соловець віднесла стійкі вирази, що пов'язані з: 1) основними галузями господарства населення; 2) домашніми промислами; 3) поселенням та житлом; 4) народним одягом; 5) засобами пересування [66, с. 53].

В. Ужченко та Д. Ужченко запропонували диференціацію за способом формування фразеологізмів, виокремивши семантичні (метафоризація, метонімізація та евфемізація) та структурно-стилістичні процеси. Дослідники вважають, що метафоризація в царині фразеології позначає перенесення в широкому сенсі, ґрунтоване на певній подібності [70]. Натомість метонімізація показує перенесення за принципом тотожності, враховуючи причинно-наслідкові зв'язки. Евфемізацію науковці пояснюють як прийом,

який передбачає заміну одного слова описом з метою уникнення неприємних або ж непристойних назв або тем.

Науковці вважають, що структурно-стилістичні фактори, що впливають на формування фразеологічних одиниць – це евфонічна організація, що виявляється через риму, алітерацію чи асонанс та внутрішньоструктурну організацію компонентів, яка основана на симетричній їх організації, синонімічному зіставленні та антонімічному зіставленні [70].

Отже, опрацювавши відповідну літературу, ми сформували власну класифікаційну схему на основі семантичного критерію:

- 1) ФО з національно маркованим компонентом на позначення людини;
- 2) ФО з національно маркованим компонентом на позначення реалій тваринного світу;
- 3) ФО з національно маркованим компонентом на позначення реалій рослинного світу;
- 4) ФО з національно маркованим компонентом на позначення реалій природного походження;
- 5) ФО з компонентом на позначення реалій штучного походження:
 - а) посуд; б) одяг; в) харчі; г) приладдя.

Подана вище диференціація є допоміжною. Ми зважаємо на неї, але, оскільки у темі магістерської праці озвучили структурно-семантичні параметри, то ключовою диференціацією, що ляже в основу лінгвістичного опису фактичного матеріалу в підрозділах другого розділу, є така:

- 1) дієслівні ФО з національно маркованим компонентом;
- 2) іменникові ФО з національно маркованим компонентом;
- 3) вигуківі ФО з національно маркованим компонентом.

Окрім структурно-граматичних, семантичних, генетичних та ін. класифікацій, багато науковців апелюють до функційних або функційно-стилістичних класифікацій, які, щоправда, не будуть предметом нашого аналізу, а відтак основний акцент зробимо на семантиці та структурі.

Висновки до першого розділу

Фразеологія як частина мовної системи є вагомим лінгвістичним джерелом для визначення бачення світу та елементів національної культури певного народу. Фразеологічні одиниці тієї чи тієї мови охоплюють не тільки колективний досвід нації (фольклорні елементи), а й уможливають аналіз мови у зв'язку з історією та культурою її носіїв.

Науковці розглядають фразеологічні одиниці у вузькому та широкому розумінні. Ми стоїмо на вузькому підході. Керуючись цим, визначили, що фразеологізм – це лексико-граматична єдність, що складається із двох і більше компонентів, що граматично організовані за принципом словосполучення або речення та має цілісне значення, відтворюється у мовленні за традицією.

Зокрема, вводимо в обіг поняття фразеологічних одиниць з національно маркованим компонентом – стійкі, відтворювані у мовленні словосполучення, побудовані на народних уявленнях, демонструють культуру народу, є образними та експресивно забарвленими. Такі одиниці заслуговують на увагу, оскільки допомагають українцям осягнути свої звичаї, традиції, історію.

Попри те, що фразеологія досить активно розробляється, є чимало дискусійних моментів. З-поміж них виокремлюють категорійні ознаки. У нашому розумінні найбільш прийнятним є такий набір диференційних ознак: стійкість значення, складу структури; відтворюваність у мовленні; семантична цілісність і надслівність.

Стосовно класифікаційної схеми, вона теж не є однотипною. Найбільш активно науковці розробляють семантичні та структурно-граматичні диференціації. Семантична, на відміну від структурно-граматичної, зазвичай усталилася у шкільній методиці. Наразі можна говорити про те, що у наявній традиційній класифікації вкладають і фразеологізми з національно-маркованим компонентом. У нашій розвідці будемо намагатися поєднати структурно-граматичну та семантичну диференціацію задля опису дібраного фактичного матеріалу.

РОЗДІЛ 2

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ПАРАМЕТРИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ІЗ НАЦІОНАЛЬНО МАРКОВАНИМ КОМПОНЕНТОМ

Для фразеологічних одиниць характерне збереження національно-культурного потенціалу завдяки образно-асоціативному фону з огляду на етноситуативну вмотивованість. Національно маркований компонент може бути виражений експліцитно або імпліцитно та є не лише тлом фраземи, а й основою смислового значення. Особливістю фразеологізмів як лексичного шару української мови є відображення етнічного менталітету, історичних умов формування нації, звичаїв і традицій. Відомо, що мова є динамічною, разом з нею в постійному русі перебуває і її фразеологічний фонд.

Загальновідомо, що фразеологія відображає історичний, моральний досвід певного народу та його уявлення про навколишнє середовище. Традиції, обряди, вірування та світосприйняття прямо впливають на формування фразеологічного пласта народної мови. Фразеологізми відображають емоційний стан людей у той чи той період: силу духу, моральні засади, гнів, біль, страждання тощо. Вони стають вербальним утіленням народної душі, віддзеркалюють внутрішній світ, та засвідчують постійний процес утворення стійких, неподільних словосполучень, що поступово набувають категорійних ознак фразеологічних одиниць, стають їхніми синтаксичними прототипами.

Вивчення, дослідження й аналіз національно маркованого компонента фразеологічного складу мови важливі, тому що без цього неможливо скласти цілісне уявлення про національний менталітет. Можна зустріти думку, що раніше всі фразеологізми були вільними словосполученнями, але через втрату прямого значення, переосмислення, багатовікову історію такі словосполучення усталилися у вигляді стійкої структури. Під час тривалого процесу відбуваються зміни та доповнення певного вислову, оскільки він проходить через багато поколінь життя народу.

Дібраний фактичний матеріал засвідчує, що у фразеологічних одиницях закодовані символи, пов'язані з етнокультурною специфікою народу. Адже лінгвістична картина світу часто суб'єктивна, вона розвивалася разом з формуванням народу, його мови, засвідчуючи характерні культурні стереотипи.

Національно маркований компонент у фразеологічних одиницях має значну країнознавчу вартість, відображає культуру того чи того народу різними способами, як-от:

- 1) комплексно, разом з усіма своїми значеннями, що не відображені в інших національних мовах;
- 2) окремими складовими одиницями (часто такі одиниці є безеквівалентними);
- 3) своїми прототипами, оскільки відтворюють традиції, деталі побуту й культури, історію і т. ін., притаманні національній культурі.

Як уже зазначалося в попередньому розділі, наявні певні класифікаційні схеми фразеологізмів, але ми у своїй роботі будемо апелювати до структурно-граматичної класифікації, ураховуючи й семантичну. Звідси, відповідно, дібраний фактичний матеріал аналізуватимемо в межах таких структурно-семантичних груп, як-от:

- 1) дієслівні ФО з національно маркованим компонентом;
- 2) іменникові ФО з національно маркованим компонентом;
- 3) вигуківі ФО з національно маркованим компонентом.

2.1. Дієслівні ФО з національно маркованим компонентом

Дієслівними фразеологізмами з національно маркованим компонентом називаємо одиниці з узагальненою семантикою процесуальної ознаки, організовані за зразком підрядного словосполучення, у якому формально опорним компонентом виступає дієслово. Наприклад: *носочка й коцюбою не дістати, молоти язиком небиліці, водити на налигачі, дати наминачки, ходити нашипиньки* тощо.

Дієслівні фразеологізми формуються при взаємодії різних мовних рівнів: 1) семантичного – фразеологічне значення загально-процесуального або процесуально-атрибутивного характеру; 2) морфологічного – дієслівний компонент є граматичним центром фразеологізму; 3) синтаксичного, коли фразеологізм виконує функцію присудка. Якщо відсутня хоч одна з перелічених ознак – фразеологічна одиниця втрачає статус дієслівної.

Дієслівні ФО бувають різними стосовно структурної організації компонентів. Це не лише двокомпонентні моделі, але й двокомпонентними зі структурою поширеного словосполучення, найчастіше складаються з дієслова та іменника з прийменниками (*підгорнути під чобіток, вивести з терцю, піднести на тарілочки*) або без них (*поповарити юшку, годувати штурханцями, давати чубровки*). Дієслово здебільшого вживане у формі інфінітива доконаного (*хильнути чарчину, нагодувати цибулькою, дати тришия*) або недоконаного (*давати хropaка, смалити халявки, дiставати тумака, бити на сполох*) виду, рідше трапляються особові або зворотні форми дієслів (*урвався терпець держатися за спідницю, зостатися без сорочки, триматися на соломинці*). Такі усталені конструкції є неоднорідними й щодо мотивованості / немотивованості їх значень: трапляються як фразеологічні сполучення, так і фразеологічні єдності й фразеологічні зрощення. Деякі з формально залежних компонентів, як-от, наприклад, *дати тришия*, поза межами проілюстрованих мовних зворотів не вживаються.

3-поміж дієслівних фразеологізмів із національно маркованим компонентом вирізняються й трикомпонентні структури (як прийменникові, так і безприйменникові). Упадає в око те, що такі структури містять як атрибутивні, так і об'єктні поширювачі на зразок прикметників (*щирим серденьком прийняти, дати березової припарки*), прикметникових займенників (*обирати свою стежину*) чи то прийменниково-іменникових компонентів (*знайти сокирку під лавкою, мастити смальцем п'яти, росинки в роті не було, зробити з лемеша пишик, викинути приску за очкур*). Найчастіше спостерігаємо іменник у знахідному відмінку + іменник у

родовому / орудному відмінку разом із прийменником або без нього. Дієслівні ФО подекуди є багатокомпонентними (передбачають поєднання більше, ніж трьох, повнозначних компонентів), наприклад: *совати носа до нашого проса*. Крайній фразеологізм передбачає поєднання формально опорного компонента *совати* (інфінітив) та формально залежних *носа* (об'єктні відношення), *до нашого проса* (обставинні відношення). Схожим за структурою є фразеологізм *не мати собі ніякої гадки*. Зауважимо, крайній зразок функціонує лише в заперечній формі, тоді як попередній може мати і заперечну, і стверджувальну модальність.

Як свідчить дібраний фактичний матеріал, найчастіше досліджувані одиниці мають у своїй структурі національно маркований компонент, який має стосунок до людини загалом чи то сфери її побуту зокрема. До прикладу, *лізти поперед батька в пекло* має два значення: «1) випереджати інших у чому-небудь; вириватися, вискакувати наперед; 2) не розібравшись у чомусь, діяти необережно, зопалу, необачно» [65, с. 345]. ФО функціонує як з формально опорним компонентом *лізти*, так і його синонімічними варіантами на зразок *забігати*, *поспішити*, які, певним чином, також засвідчують українськомовні граматичні особливості. Решта компонентів (*поперед*, *пекло*) залишаються незмінними, засвідчують особливості українського слововживання, зокрема й іменниковий компонент *батько*. Як відомо, батько в українській традиції завжди був головою сім'ї, його слова, діла і вчинки ставали вирішальними, його вважали точкою відліку, тим, на кого треба було рівнятися і хто вказував своїй родині дорогу, подавав приклад.

Наприклад, фразеологізм *згадала дівера*, відповідно до лексикографічної праці, уживають, коли згадують те, що вже давно минуло і чого, як відомо, виправити ніхто не в змозі [65, с. 22]. Така ФО є модифікованим зразком власне паремії на зразок *Згадала баба, як дівкою була*.

Слова, що вживають на позначення частин тіла людини часто є етнокультурно маркованими, до прикладу: *вкладати у вуста*, тобто спонукати когось висловлювати відповідні думки чи то погляди або робити кого-небудь

виразником певних ідей, переконань і т. ін. [65, с. 115]; *не сходити з вуст* – вживають у випадку, коли хочуть вказати на чийсь популярність, наголосити на тому, що когось постійно згадують, обговорюють і т. ін. [65, с. 703]. Пор. також: *затуляти уста*; *кривити уста* – «ставитися до кого-, чого-небудь зневажливо, зверхньо і т. ін.» [65, с. 313]. Формально залежний компонент має варіативні форми – *уста* / *вуста*, де крайній зразок засвідчує появу протетичного [в] перед наступним голосним [у] на українському ґрунті. Пор.: *вуха*, *вушко*, *вулиця* і т. ін.

Національно маркований соматичний компонент трапляється й у дієслівних ФО на зразок *заціпити палець* та *запхнути палець*, де крайній приклад актуалізує кілька значень. Перше стосується безпосередньо людини, про яку йде мова – «замовкати, мовчати» [65, с. 253], а друге виражає дію, звернену до когось – примусити замовкнути [65, с. 253]. Примітно, що залежно від значення формально опорного компонента, – дієслова – змінюється й емоційний відтінок значення.

Чимало дієслівних фразеологізмів містять національно маркований компонент, синонімічний до слова *чуб*, а саме компонент *чуприна*: *водити за чуприну* – «верховодити над ким-небудь, навіть бити» [65, с. 121]. Найчастіше зазначена одиниця передає зневажливе ставлення до особи, до якої її вживають. Фразеологізм *нам'яти чуприну* вживається в доконаному виді, але має синонімічний варіант у недоконаному – *напинати чуприну*. Є багатозначним, його використовують тоді, коли хочуть позначити фізичну або словесну (відповідно) дію щодо особи – «1. Побити, покарати (здебільш. тягаючи за волосся) кого-небудь за провину. 2. Дуже вилаяти, покритикувати кого-небудь за яку-небудь провину, невиконання чогось і т. ін.» [65, с. 423]. Багатозначною є й ФО *чухати чуприну*, що у першому значення трактується як відчуття незадоволення від того, що зроблено щось не так; у другому – замислитися над чимось, перебуваючи у скрутному становищі [65, с. 773].

Іноді соматичний компонент використовується в іронічному переносному значенні, наприклад *не голова*, а *макітра*. Як відомо, *глиняна*

макітра – це посуд, який українці часто використовували у побуті, особливо у традиційній кулінарії. Слово є складним утворенням з основ *мак* і *терти* (*тру*), численні фонетичні варіанти зумовлені деетимологізацією складного слова, як-от, *макітра варить* – «хто-небудь розумний, кмітливий і т. ін., добре орієнтується в чомусь» [65, с. 285]; *горобці цвірінькають у макітрі* – «хто-небудь легковажний, несерйозний або розумово обмежений» [65, с. 162]. Побутує жартівлива ФО із компонентом *макітра*: *розгубити обручі від макітри* – «утратити здатність правильно думати, діяти» [65, с. 608]. Фразеологізм *втовкти/втовкмачувати в макітру* примітний вживанням у доконаному та недоконаному виді, має два значення, що схожі між собою – переконати у чомусь [65, с. 136]. Синонімічною до попередніх фразеологізмів, що передає тотожне значення, є одиниця, що має у своєму складі слово «довбня/довбешка», наприклад: *втовкти в довбешку*, що, за лексикографічною працею, означає засвоєнням кимось інформації шляхом постійного повторення чи пояснення [65, с. 136]. З іронічним відтінком вживають фразеологізм *і ще й довбнею не доб'єш* – «хто-небудь має міцне здоров'я; живучий» [65, с. 209]. Схожою до попереднього за лексичним складом, але відмінною за значення є ФО *як довбнею ударити по голові* – «дуже вразити, приголомшити кого-небудь неприємною звісткою» [65, с. 733]. Окрім того, часто на весіллях існувала традиція – танець з макітрою.

Упадає в око те, що подібні дієслівні фразеологізми стосуються не лише людини безпосередньо, але й того, з чим пов'язана її щоденна діяльність, як-от, наприклад, їжа, начиння, предмети побуту, споруди тощо.

А відтак у межах дієслівних фразеологізмів натрапляємо й на ті, у яких національно маркований компонент ілюструє найменування начиння чи то їжі. Людина не може існувати без їжі, але харчі стали не лише елементом задоволення фізіологічних потреб, а і вмістили багато традиційних особливостей життя українців. *Борщ* – унікальна українська страва, яку ЮНЕСКО внесла до нематеріальної культурної спадщини. В Україні є поняття «родинний борщ», тобто в різних сім'ях є свої техніки та традиції

приготування цієї страви. Ми виокремили такі фразеологізми із зазначеним компонентом: *вигадати таке, що і в борщ не кришать* – «говорити нісенітниця, дурниці» [65, с. 66]; *плюнути в борщ* – «робити комусь щось неприємне, прикре і т. ін., чинити кривду, ображати» [65, с. 521]. Схожим до попереднього прикладу, але з часткою не, є фразеологізм *не давати наплювати собі в борщ*, що навпаки означає «уміти відстоювати, захищати себе» [65, с. 184]. Цінність *борщу* у традиційній українській кулінарії вимірюється його обрядовим значенням – з давніх-давен *борщ* був однією з обов'язкових весільних страв.

Ще однією традиційною українською стравою є *галушки*. Компонент *гал*, від якого, імовірно, і походить слово *галушка*, запозичений з німецької мови, але фразеологічні одиниці з цим компонентом можна вважати національно маркованими. Зараз ця страва менш популярна, проте раніше селяни готували її майже щодня: *всипати на галушки* – «дуже вилаяти, суворо покритикувати» [65, с. 131]. Відмінність фразеологізму *перепастися на галушки* від попереднього є у значенні – «попадати, діставати від когось за якусь провину» [65, с. 497]. Якщо перший приклад виражає дію, звернену до когось, то другий – до себе.

До традиційної української їжі також належить *кваша* – національна страва з додаванням гречаного або житнього борошна, схожа на густий кисіль. Кваша вважалася ласощами, її дуже любили, вихваляючи, наприклад: *варити квашу* – «1. Робити що-небудь, залагоджувати яку-небудь, залагоджувати яку-небудь справу з кимсь. 2. Будувати свої міркування, ґрунтуючись на ненадійних, хибних відомостях або на вигадках; вигадувати щось» [65, с. 51]. Натомість *показати, почому лікоть кваші*, за лексикографічною працею, означає доведення своєї спроможності зробити щось [65, с. 533]. Слово *лікоть*, що є складовим компонентом останнього фразеологізму, використовували як міру довжини на теренах Лівобережної України до кінця XVII ст., а у Правобережній Україні до кінця XVIII ст., тому зараз фразеологічну одиницю вважаємо застарілою.

В українській кухні *сало* набуло надзвичайної популярності. На території України здавна вирощували свиней, а також полювали на вепрів, з яких отримували сало. У «Руській правді» й уставних грамотах часів Київської Русі згадується про широке використання м'яса й сала свиней в порівнянні з іншими продуктами. У зібраній картотеці наявні такі зразки: *залити сала за шкуру* – «завдати кому-небудь великого горя, страждань, дуже дошкулити комусь» [65, с. 246]. Також є варіант із діалектною формою «залляти», що має тотожне значення, – *залляти сала поза шкуру* [65, с. 246]. Фразеологізм *вбитися в сало* недоконаного виду, але подекуди вживають у доконаному *вбиватися в сало*. Зазвичай у мові використовують у зневажливому відтінку зі значенням «ставати товстим, гладким; поправлятися, гладшати» [65, с. 54]. Стійкий вираз *мазати салом п'яти* означає «готуватися до втечі або втікати звідки-небудь» [65, с. 363]. Рідше він має значення «відступати від чогось задуманого, організованого і т. ін.; боятися» [65, с. 363]. За частотою ужитку у фразеологізмах компонент *сало* можна порівняти з такими відомими національними стравами, як борщ, вареники, голубці, галушки.

Традиційним для українців є поєднання слів *хліб-сіть*. Коровай із хлібом та сіллю підносили на знак великої поваги до гостей. Окрім того, *хліб-сіть* були у кожній українській хаті, обов'язково покриті рушником. Мати, благословляючи молодих, використовувала *хліб-сіть*. Коли починалися жнива, хазяїн клав хліб із сіллю на межі, щоб був добрий урожай, до прикладу: *водити хліб-сіть* – «бути з ким-небудь у дружніх стосунках, товаришувати» [65, с. 122]. Фразеологізм *ділити хліб-сіть*, за лексикографічною працею, уживався на позначення спільного прийому їжі в умовах скрути або ж життя зі спільними турботами [65, с. 203]. Лексема *хліб-сіть* може вживатися і як сурядне словосполучення *хліб і сіль*.

Із маркованим компонентом *сіть* функціонує не один фразеологізм, наприклад: *сипати солі на рану* означає завдавати душевного болю [65, с. 647]. Натомість ФО *відважити солі* означає «відповісти грубо, образливо, уїдливо» [65, с. 96]. У народі говорили, що коли розсипати сіль, то обов'язково з кимось

посваришся. Якщо хазяйка пересолить їжу, то вона в когось дуже закохана. Хліб, окрім цінного продукту харчування, є символом гостинності українців. Протягом століть наш народ ставився до нього як до священного. Пов'язані з цим традиції передавали з покоління у покоління, адже завжди знали, що хліб є результатом тяжкої праці, тому до нього потрібно ставитися з пошаною, наприклад: *перебиватися з хліба на воду* – «бідувати, терпіти нестатки» [65, с. 489]. Також побутує варіант *перебиватися з юшки на сіль*, що є синонімом. Фразеологізм *відривати шматок хліба від рота* означає «відмовляти собі в найнеобхіднішому заради кого-, чого-небудь» [65, с. 105]. Є й інше значення: «позбавляти кого-небудь найнеобхіднішого, забираючи його собі» [65, с. 105]. Помічаємо, що перше значення апелює до мовця, а у другому – дія стосується співрозмовника.

Ще одним атрибутом, який постійно супроводжував людину, є її одяг, найменування якого так само можна кваліфікувати як національно марковані компоненти, зокрема й дієслівних фразеологізмів. *Дрантя* – це старий, зношений одяг, у якому доводилося ходити українським селянам. Але фразеологізм *вилазити з дрантя* – «почати гарно одягатися» [65, с. 74] означає, що люди постійно прагнули до кращого. Ще одним прикладом є *убиратися з дранки в перепиранку* – «потрапляти з однієї неприємної ситуації в іншу» [65, с. 731]. Помічаємо, що слова *дрантя* / *дранки* різної форми, проте мають тотожне значення.

Низка дієслівних усталених конструкцій містить у своїй структурі компонент, що має стосунок до помешкання. Традиційним житлом для українців є хата. Стару українську хату не можна уявити без печі. Важливим місцем був запічок – глибоке місце у печі, що використовували для зберігання різних предметів побуту. Оскільки це було реаліями тодішніх українських селян, вони активно вносили слово *запічок* у фразеологічний фонд української мови, наприклад: *сидіти в запічку* означає «жити безтурботно» [65, с. 644]. Іноді вживається у значенні «не втручатися ні в які справи, перебувати осторонь чого-небудь» [65, с. 644]. Окрім *запічка*, у фразеологічному корпусі

наявні одиниці з формально залежним компонентом *припічок* – горизонтальна площа під комином: *на припічку кашу їсти* – «бути в дитячому віці» [65, с. 283].

Помело тісно пов'язане з піччю, тому що піч чистили лише помелом, ніколи не використовуючи для цього хатній віник – це вважали гріхом. Відповідно, національно марковане слово стало компонентом народної творчості, вилилося у фразеологізми, як-от: *мести як помелом* – «брати, забирати, знищувати і т. ін. все підряд; нічого не залишати» [65, с. 385]. У зазначеній фраземі можуть варіюватися як сполучники (*мов, ніби* і т. ін.), так і маркований компонент (*мітлюю*), але значення від цього не змінюється.

Священним місцем у домі вважають *поріг* – своєрідну межу, що стала оберегом від злих духів. Є повір'я, що не можна вітатися, передавати речі через поріг, оскільки вони ніколи не повернуться додому, наприклад: *показувати поріг* – «виганяти кого-небудь» [65, с. 534]. Синонімічними до попереднього можуть бути фразеологізми, у яких замість слова *поріг* вживають *дорога, одвірок, одвірка, шлях* і т. ін. Зі словом *одвірок* існує окрема ФО: *підпирати одвірок* – «не мати певного заняття, намагаючись не заважати комусь, не привертаючи чиеїсь уваги, здебільш. з певною метою» [65, с. 513]. Фразеологізм *і на поріг не пускати* вживають також у доконаному виді *і на поріг не пустити* зі значенням «забороняти кому-небудь приходити кудись, не хотіти бачити когось» [65, с. 584]. ФО *порога не переступати* означає «зовсім не бути, зовсім не бувати де-небудь, у когось і т. ін.» [65, с. 498]. Стійкий вираз *плюнути через поріг* за значенням схожий до попереднього, але відрізняється мірою – дуже мало погостювати [65, с. 521]. Натомість фразема *переступити через поріг* передає основне значення – «заходити до якого-небудь приміщення» [65, с. 498]. Уживають також у різних просторових відтінках – «виходити з якого-небудь приміщення, вирушати» [65, с. 498] або «потрапляти куди-небудь» [65, с. 498].

Люди в побуті використовували приладдя. Назви приладдя в українській мові часто національно марковані, до прикладу, *віжка* – утворення з суфіксом

-к- (-ьк-) від давнішого вожа: *наче віжка (вожжина) під хвіст попала* – виявлення впертості, навіть шаленості людиною у невірноваженому стані [65, с. 108]. Суфіксом -ок- вирізняється і компонент *звіздок*: *думка звіздком у голові* – «хто-небудь весь час думає про щось» [65, с. 220]. У ФО *стриміти звіздком в голові* може вживатися зменшено-пестливий варіант *голівоньці* – «постійно з'являтися, поставати у пам'яті, свідомості (про образи, думки і т. ін.), невідступно переслідувати кого-небудь» [65, с. 698]. Також для прикладу наводимо стійкий вираз *увійти звіздком у голову*, що, за лексикографічною працею, означає надовго запам'ятатися комусь [65, с. 732]. Помічаємо, що усі фразеологізми об'єднані тематикою зі значенням «думка».

До елементів домашнього господарства відносимо *голоблі*, що є компонентами кінної упряжі. На Ніжинщині вагітним радили переступати через голоблю, щоб були легкі пологи. Також голоблі були символом спільного лиха, наприклад: *повернути голоблі назад*, що, за лексикографічною працею, вказує на рух (вертатися) або певний напрямок [65, с. 524]. Фразеологізм вживають як у доконаному, так і у недоконаному виді: *повертати голоблі назад*. Рідше у зазначеному фразеологізмі використовують форму *оглоблі* (від прасл. *o-globja, пов'язаного з *globa – «жердина», звідси й «суглоб»).

Компонент *мотовило* (прасл. *motovidlo, від *motati – «мотати» + *vidlo – «вилка»), наявний у структурі дієслівних фразеологізмів, також правомірно вважаємо національно маркованими, оскільки сам предмет використовували в українських родинах як прилад хатнього рукоділля. За допомогою нього готову пряжу перемотували з веретена в мотки, воно полегшувало змотування, запобігало заплутуванню і зав'язуванню нитки. Писанка з візерунком у вигляді літери «Т», а також сам орнамент відомі як *мотовильце* – за схожість з формою простого мотовила, наприклад: *мінати шило на мотовило* – «замість того, що було, одержувати майже те саме, не краще або ще гірше; прогадувати, програвати» [65, с. 391]. Такий фразеологізм є жартівливим, слово *мотовило* іноді замінюють на *швайку*, що має не зовсім ясне походження, можливо,

лексико-семантичне утворення від *швайка* «товста голка; товсте шило» у зв'язку з видовженою формою риби.

Гребінь в українській традиції – це оберіг, що захищає від хвороб та негараздів: *стригти всіх під один гребінець* – «однаково оцінювати всіх або багатьох» [65, с. 697]. У зазначеній фразеологічній одиниці помічаємо характерний український суфікс *-ець-* (*гребінець*), що репрезентує зменшено-пестливу форму.

Ярмо – деталь в упряжці волів; стало символом поневолення українського народу. З іншого боку, *парне ярмо* асоціювалося із подружньою парою або з тими, хто працює разом. Не дарма у гуцулів існував обряд надягання ярма молодим на весіллі. Фразеологізм *лізти в ярмо* означає «потрапляти в економічну залежність від когось» [65, с. 346]. Синонімічним є *підставляти шию в ярмо* – «ставити себе у цілковиту залежність від когонебудь» [65, с. 513], але побутує ще й інше значення – «брати на себе чийсь обов'язки, обтяжуючи себе» [65, с. 513]; *запрягати в тяжке ярмо* – «поневолити, примусити працювати на себе» [65, с. 251]. Навпаки, антонімом до попередніх виступає фразеологізм *висунути шию з ярма* – «звільнитися з під залежності від когось, з якоїсь неволі» [65, с. 88]. Також антонімами є фразеологізми *накинути ярмо на шию (на карк)* та *скидати ярмо (пута) з пліч*. Тут йде мова про залежність від людини: поневолювати [65, с. 420] та визволяти з неволі [65, с. 656] відповідно.

Для українців рушник був і залишається цінною річчю у хаті. Люди послуговувалися рушниками як з гігієнічною метою, так і використовуючи їх у різних обрядах, наприклад: *ставати на рушник* – «одружувати» [65, с. 689]; *слати старостів за рушниками* – «просити згоди на шлюб в обраної особи та її батьків; сватати» [65, с. 662]. Зазначені фразеологізми є національно маркованими, оскільки компонент *рушник* відображає світогляд і менталітет наших предків. *Вишивати рушники* – давній український народний звичай. І сьогодні рушники розвішують вдома як прикрасу побуту, у церквах ними оздоблюють ікони тощо. Рушник наскільки вкорінився в народні обряди, що

надалі його використовують на весіллях, під час хрещення дитини, на похоронах.

Життя людини не можна уявити без природи, що оточує її. Виокремлюємо дієслівні ФО, що відображають реалії на позначення рослинного світу, як-от: *повиснути на вербі* в першому значенні – це «заподіяти собі смерть; повіситися» [65, с. 525], тобто дія обернена до себе, натомість друге значення передбачає дію, яку виконує хтось стосовно особи – «бути страченим через повішення» [65, с. 525]. ФО з компонентом *верба* можуть вживатися в іронічному значенні (*виросте гарбуз на вербі* – «уживається як категоричне заперечення змісту зазначеного слова; ніколи не буде, стане» [65, с. 147]).

З-поміж дієслівних ФО вирізняються й ті, які мають у своїй структурі національно маркований компонент, що має стосунок до позначення реалій тваринного походження, наприклад: *відігрівати змію біля серця*, що означає турбуватися про людину, яка потім зробить щось зле у відповідь [65, с. 100]. Фразеологізм вживають у зневажливому значенні та використовують синонімічний варіант *вигодувати гадюку за пазухою*. Примітно, що перша форма репрезентує недоконаний вид, а у другій помічаємо доконаний, тобто вид може варіюватися без зміни значення. ФО *закидати гадючку* має значення «натяками зачіпати, ображати кого-небудь» [65, с. 244]. Образ змії знайшов своє місце в фольклористиці й орнаментиці, окрім того, ставлення до змій та вужів неоднозначне навіть в межах одного етнічного регіону, тому є варіанти.

Фразеологічна одиниця *байдики бити* також має яскраво виражений національно маркований компонент. Така ФО є фразеологічним зрощенням та має два схожих значення, але з різними відтінками: не бути зайнятим роботою, але весело проводити час («бути без діла, весело проводити час» [65, с. 28]), та не бути зайнятим роботою, але марнувати час («нічого не робити, ледарювати» [65, с. 28]). Слово *байдики* очевидно пов'язане зі словом «байда» – колода, чурбак, значення якого лише частково збереглося в українській мові (*байд* –

«паля»). Діалектним варіантом, що є синонімічним до попереднього фразеологізму, є *гандри бити*.

Національно маркований компонент може мати не лише конкретне, але й абстрактне значення. Причому такі одиниці трапляються лише в межах усталених конструкцій, наприклад: *бувати в бувальцях*, основним значенням якого є «багато бачити, зазнавати в житті» [65, с. 46]. Інше ж значення стосується зовнішнього вигляду особи або не особи – «мати непривабливий вигляд, довго чи часто використовуватися; бути не новим» [65, с. 46]. Інший приклад: *дати відкоша* (є також варіант *одкоша*). Фразеологізм має три значення: конкретне – «не погоджуватися виходити заміж чи зустрічатися з кимось; відмовляти кому-небудь у сватанні, залицянні» [65, с. 176]; загальне – «відмовляти кому-небудь у чомусь взагалі» [65, с. 176]; значення протидії кому-небудь «вступати в боротьбу з кимось у відповідь на його дії» [65, с. 176]. Вираз, утворений у середовищі запорозьких козаків, що стояли кошем. Антонімічним до попереднього фразеологізму є такий: *одержати відкоша*. Хоч фразеологізм відмінний (протилежний) стосовно лексичного наповнення (*дати/одержати*), він є тотожним за значенням – «1. Зазнати невдачі у сватанні, жениханні, залицянні. 2. Зазнати невдачі у якій-небудь справі» [65, с. 207]. Навпаки, синонімічним до попереднього за підбором лексем, є фразеологізм з маркованим компонентом «облизень», наприклад: *спіймати облизня*, що, за лексикографічним словником, у першому значенні – зазнати невдачі у чомусь, а у другому – при залицянні до дівчини отримати відмову [65, с. 681–682]. Імовірно, перша фразеологічна одиниця стосується дівчини, а друга та третя – хлопця.

Характерним для компонентів у складі національно маркованих фразеологізмів є показові форманти, здебільшого суфікси чи префікси. Наприклад: *відсебеньки правити*, який вживається у значенні поводитися по-своєму, вчиняти на власний розсуд [65, с. 554]. Фразеологічна одиниця передбачає вживання у фамільярному стилі. Слово *відсебеньки* утворено від зворотного займенника *себе* з додаванням префікса *від-* та суфікса *-еньк-*.

Зауважимо, що компонент завжди має множинну форму. Також особливим українським суфіксом характеризується слово *голівонька*, наприклад: *зав'язати голівоньку* – «1. Вийти заміж, вступити в шлюб. 2. Бути дуже зайнятим, заклопотаним чим-небудь» [65, с. 240]. Фразеологізм *клопотати свою голівоньку* є синонімічним до попереднього, але лише у другому значенні – «думати про що-небудь, обтяжуючи себе» [65, с. 301]. Застарілим стійким виразом є *покрити голівоньку* – «1. Одружуватися (про дівчину). 2. Стати покриткою» [65, с. 536]. У значенні «вмерти» вживають ФО *скласти голівоньку* [65, с. 657]. Суфікс *-оньк-* демонструє зменшено-пестливе значення.

Отже, дієслівні фразеологізми з національно маркованим компонентом являють собою окрему структурно-семантичну групу, яка вирізняється неоднотипністю як структури, так і семантики. Серед досліджуваної групи найбільш уживаними є двоконцентні та триконцентні структури, рідше багатоконцентні. Подекуди структура дієслівних ФО ускладнюється різними службовими словами, переважно прийменниками. Аналізовані одиниці функціонують здебільшого як фразеологічні сполучення, зрідка – як фразеологічні єдності чи то зрощення, мають варіантні форми, є полісемічними, вступають у синонімічні відношення. Національно маркований компонент у таких одиницях є формально залежним, стосується сфери людини (позначає особу, частину її тіла, побут і т. ін.).

2.2. Іменникові ФО з національно маркованим компонентом

Іменниковими фразеологізмами з національно маркованим компонентом називаємо одиниці з узагальненою семантикою предметності, організовані за зразком підрядного словосполучення, у якому формально опорним компонентом виступає іменник. Такі одиниці утворені переважно шляхом поширення слова зі значенням предметності атрибутивним компонентом, здебільшого прикметником, прикметниковим займенником, порядковим числівником, наприклад: *козина ніжка*, *старе луб'я*, *перша*

ластівка, насиджене кубельце, підводне каміння тощо. У такому разі атрибутивний компонент займає препозицію стосовно формально опорного субстантивного. Упадає в око те, що проілюстровані зразки є переважно одиницями простої (двокомпонентної) моделі. Пор. також: *лихі язики* – «люди, які пліткують, ведуть недобррозичливі балачки; пліткарі» [65, с. 786], *золоті уста* – «хто-небудь уміє дотепно, доречно висловлюватися» [65, с. 737], *глуха тетеря* – *зневажл.* людина, яка погано чує, недочуває» [65, с. 709], *пташаче молоко* – «щось найсмачніше, найприємніше, найбільш бажане; те, чого й на світі немає; щось зовсім неможливе» [65, с. 403], *жовтороте пташеня* – «молода, недосвідчена людина» [65, с. 583], *березова припарка, жарт.* – різки для покарання [65, с. 289], *осяче кубло* – «місце зосередження, притулок аморальних, злочинних елементів» [65, с. 150] тощо. Щоправда, десь-не-десь натрапляємо й на іменникові ФО ускладненої структури, як-от: *сьома (десята) вода на киселі* – «дуже далека рідня» [65, с. 121].

Іменникові фразеологізми із національно маркованим компонентом часто стосуються назв осіб, як-от: *переїжджа сваха* – «людина, що часто міняє місце свого перебування» [65, с. 630]. Жартівливим є ФО *кирпата свашка*, що означає «смерть» [65, с. 630]. За походженням слово *сваха* є жіночою формою слова сват (утворене за допомогою суфікса *-аха-*). *Свашкою* називають жінку, яка, добре знаючи весільні обряди, порядкує на весіллі, а також займається сватанням, улаштуванням шлюбів. На позначення особи також використовують фразему *бідний родич* – «нещасний, невлаштований» [65, с. 603].

Слово *цяця* має кілька значень «іграшка; розумна, слухняна дитина; щось гарне; вродлива жінка; поважна особа». Це звуконаслідувальне утворення, що імітує дитячий лепет. Характерним для української мови є м'який звук [ц]. Фразеологізми з таким компонентом переважно вживають іронічно на позначення особи. Антонімами є *велика цяця* – «особа, що займає високу посаду або має великий вплив; впливова, поважна особа» (має інше значення: дуже важливий предмет) [65, с. 760] та *невелика цяця* – «особа, що

не займає високої посади, не має ніякого впливу» [65, с. 760]. Особу, бажання якої не відповідають її справжнім достоїнствам, називають *гарна цяця* [65, с. 760].

На відміну від дієслівних іменникові ФО засвідчують національно марковані компоненти, які стосуються здебільшого людського побуту, пов'язані з найменуванням, скажімо, харчів: *масляні вишкварки* – «що-небудь незначне, не варте уваги; дрібниці» [65, с. 93]. Загальновідомо, що вишкварки – це добре просмажені шматочки сала і залишки від сала після витоплення з нього жиру. В українській кухні шкварки широко використовують при приготуванні різноманітних страв, а також як поливку для вареників, каш тощо. Зазвичай проілюстрований фразеологізм уживають у зневажливому тоні. Лайливий фразеологізм *дурне сало без хліба* означає «нерозумна, обмежена, ні до чого не здатна людина» [65, с. 628].

Національно маркований компонент *макітра*, актуалізований під час аналізу дієслівних фразеологізмів, наявний й у корпусі іменникових, наприклад: *макітра розуму* за словником – дуже розумна, кмітлива людина [65, с. 365]. Щоправда, у цьому разі він має опосередкований стосунок до соматичних понять. Зауважимо, що проілюстрований фразеологізм є позитивно оцінним. Натомість ФО *довбня неотесана* зазвичай використовують із негативно оцінним значенням (для вираження незадоволення чийми-небудь вчинками [65, с. 211]), де *довбня* – «велика дерев'яна палиця з потовщенням на кінці». Ручна довбня використовується для забивання палей або утрамбовування землі, тобто є традиційним українським приладдям.

Компонент *лопатень* (широкий, плаский кінець чого-небудь), що входить до структури фразеологізму *язик як лопатень* («хто-небудь дуже балакучий, любить говорити багато зайвого» [65, с. 786]), функціонує у різних варіантних формах. Пор.: *язик як лопата (помело, млин)*. Пор.: *лопатень* – «лопата». Назву мотивують формою широкого листа рослин – глечиків жовтих.

В іменникових ФО національно маркований компонент має стосунок до одягу людини чи його складових елементів, наприклад: *повна кишеня* – «багато грошей» [65, с. 295] та *порожня кишеня* – «хто-небудь бідний, не має грошей» [65, с. 295]. Фразеологізми вступають в антонімічні відношення й функціонують у варіантних формах, як-от: *непорожня, набита калитка* та, відповідно, *пуста калитка, де калитка* – «торбинка, мішечок». З іронічним забарвленням використовують фразеологізм з національно маркованим компонентом на позначення прикрас: *Христя в намисті*. – «неохайно, без смаку вдягнена дівчина або жінка» [65, с. 753], де *намисто* – прикраса з перлів, камінців тощо, яку жінки одягають на шию; разок або кілька разків намиста служать традиційною прикрасою молодої жінки, дівчини; особливо пишне намисто є обов'язковим елементом убору нареченої; за повір'ям, намисто оберігає дівчину від застуди, тому бодай разочок намиста дівчина має носити навіть у будень.

Подекуди формально опорний (національно маркований) компонент у структурі іменникових ФО стосується найменування людського житла, споруд, будівель, як-от: *батьківська стріха* – «рідна домівка; там, де хтось народився» [65, с. 698]; *карткова хатка (картковий будиночок)* – «те, що не ґрунтується на чомусь реальному, не має під собою підстав» [65, с. 741]. Проілюстровані фразеологізми містять компонент, пов'язаний із певною спорудою, хоч лише в першому разі (*стріха*), засвідчуючи метонімічне перенесення, унаочнює сферу людського побуту, в іншому (*хатка, будиночок*) – указує на щось незначне, несуттєве, незначуще для людського існування.

Часто маркований компонент у фразеологічних одиницях стосується назв птахів або ж слово *птах* є національно маркованим. В антонімічні відношення вступають фразеологізми *важливий птах* – «людина, яка має великий вплив у суспільстві» [65, с. 582] та *дрібна пташка* – «людина, яка не є значущою в суспільстві» [65, с. 583]. У слові *пташка*, що утворене від *птаха*, суфікс -к- має зменшено-пестливе значення. Між собою антонімами є *пізній птах* – «людина, яка пізно прибуває куди-небудь або пізно розпочинає якусь

роботу» [65, с. 582] та *ранній птах* – «людина, яка рано прибуває куди-небудь або рано розпочинає працювати» [65, с. 582]. Крайній фразеологізм іноді уживають на позначення нетерплячої людини [65, с. 582]. На позначення особи з компонентом птах вживають ще і такі фразеологізми: *вільна пташка* – «людина, незалежна у своїх вчинках, поведінці» [65, с. 582]; *перелітна птаха* – «людина, яка не затримується на одному місці» [65, с. 582]; *стріляний птах* – «досвідчена, бувала людина, яка багато дечого бачила, зазнала» [65, с. 583]; *птах не нашого польоту* – «той, хто не належить до певного кола» [65, с. 582]. Натомість фразеологізм *Божя пташка*, за лексикографічною працею, вказує на безтурботну людину [65, с. 583]. Фразеологічна одиниця *синій птах* натомість символізує щастя, ідеал, втілення заповітних мрій. *Тетеря* – це великий лісовий птах, який є цінною дичиною; символізував нерозумну, вайлувату, неповоротку, ледачу людину – звідси й лайливий фразеологізм *глуха тетеря* – «людина, яка погано чує, недочуває» [65, с. 709].

Подекуди в іменникових ФО національно маркований компонент має стосунок до звичаїв, традицій, обрядів і т. ін., наприклад: *гарячі жнива* – «час напруженої роботи» [65, с. 237]. В обрядовому циклі період жнив є одним із найвагоміших, оскільки хлібороби, як уже зазначалося вище, ставляться до хліба як до Божого дару. Окрім того, виділяють ритуали, що вживають на позначення початку (*зажинки*) та закінчення жнив (*обжинки, дожинки*). Щоправда, такі компоненти входять здебільшого до структури дієслівних фразеологізмів (*справляти обжинки*).

У межах іменникового фразеологічного корпусу актуалізується й такий національно маркований компонент, як *весілля*: *золоте весілля* – «п'ятдесятилітній ювілей подружнього життя» [65, с. 58]; *срібне весілля* – «двадцятип'ятилітній ювілей подружнього життя» [65, с. 58]. Компонент *весілля* вважаємо національно маркованим, тому що це дійство є найбільш давнім та наповненим безліччю обрядових елементів, що виражають національні уявлення та культуру українського народу.

Заслужують на увагу іменникові фразеологізми, у яких національно маркований компонент має символічне значення, як-от: *лиха доленька* – «хто-небудь нещасливий, безталанний» [65, с. 215], *гостре словечко* – «висловлена ким-небудь образа; щось дуже неприємне» [65, с. 665]. Обидва фразеологізми мають варіантні форми, мають формальні показники – суфікси пестливості, є багатозначними.

Отже, іменникові ФО з національно маркованим компонентом засвідчують переважно двокомпонентну структуру, організовані за моделлю «формально опорний іменник + атрибутивний поширювач». Атрибутивний поширювач являє собою прикметник, рідше – прикметниковий займенник чи то порядковий числівник. Національно маркований компонент має як конкретне, так і абстрактне значення, має стосунок здебільшого до предметів людського побуту, іменує природні та штучні реалії, пов'язані зокрема й зі звичаями та традиціями народу.

2.3. Вигуківі ФО з національно маркованим компонентом

Вигуківими фразеологізмами з національно маркованим компонентом називаємо усталені й відтворювані одиниці, які позбавлені узагальненої семантики і якими послуговуються для вираження різноманітних почуттів, емоцій, як-от: *бий її морока*, *бий його лиха година*, що зазвичай має ремарку «лайливе» та, з одного боку, уживається для вираження великого незадоволення з приводу чого-небудь, з іншого, – для вираження захоплення ким-, чим-небудь, здивування з приводу чогось [65, с. 152]. Фразеологізми *ось тобі й маєш* [65, с. 362] та *от така штуковина* [65, с. 780] є синонімічними та використовуються задля вираження емоцій здивування або захоплення. На відміну від інших ФО, вони не виконують номінативну функцію; у їх основі немотивовані конотативні семи. Семантико-комунікативне призначення таких конструкцій у безпосередньому вираженні тих чи тих емоцій і почуттів. Такі фразеологізми вирізняються спрямуванням до адресата, містять національно-

культурну інформацію; є сталими, відтворюваними у мовленні, тісно пов'язані з іншими етнокультурними символами українців; демонструють зв'язок між різними поколіннями.

Ми розглядаємо вигуківі фразеологізми як сталі емоційні мовні знаки, що є реакцією на різні життєві ситуації. Вони позбавлені лексичного значення, функціонують як постійно відтворювані словесні формули, їх цілісний зміст є доступний для розуміння. Для них характерні певний темп, інтонації; динамізм та експресивність.

Дослідники виділяють здебільшого чотири семантичних типи вигуківих фразеологізмів: а) емоційні; б) імперативні; в) запевнення у достовірності сказаного; г) формули соціального етикету. Відповідно до контексту та ситуації такі ФО можуть переходити з одних розрядів до інших. Щоправда, наявні й більш розлогі класифікації, як-от:

- 1) емоційні (виражають увесь спектр людських почуттів та емоції);
- 2) апелятивні (привертають увагу співрозмовника);
- 3) наказові (виражають спонукання до дії);
- 4) етикетні (регулюють культуру привітання, прощання, вибачення);
- 5) побажання та застереження;
- 6) клятви;
- 7) примовки (уживаються як супровідні коментарі в певних комунікативних ситуаціях);
- 8) емоційно-імперативні.

В окрему групу виділяємо вигуківі фразеологізми-лайки – емоційні формули, що мають імперативний відтінок та спрямовані до співрозмовника; їх використання зумовлене бажанням припинити агресію співрозмовника, залякати, застерегти або заспокоїти його. Такі ФО характеризуються надзвичайно розгалуженою мотиваційною базою.

Для аналізу ми обрали емоційні, емоційно-імперативні, наказові, фразеологізми-побажання, застереження, примовки та лайки, оскільки саме вони переважають у зібраній картотеці.

Достатньо поширеними є емоційні вигуки, як-от *матері його ковінька*. ФО залежно від контексту має два значення: у першому значенні його вживають як лайливий вираз, що виражає емоцію незадоволення, обурення, досади і т. ін. стосовно чого-небудь [65, с. 302], а у другому – засвідчує захоплення з якого-небудь приводу [65, с. 302]. Маркованим компонентом є *ковінька* (зменшувально-пестлива форма від *ковеня*) – «ціпок, палиця з загнутим кінцем, гирлига». У народних іграх, які нагадували хокей, *ковінька* (поряд з *ковизкою*) – назва ключки.

Вигуки «ой» та «ох» українці повсякчас використовують у буденному мовленні та, відповідно, помічаємо їх у вигукових фразеологізмах, наприклад: *ой, лишенько мені* уживають для вираження хвилювання, клопотаності, страху, відчаю, досади, здивування і т. ін. (переважно в неприємних, небажаних ситуаціях) [65, с. 338]. Фразеологізм *ох матінко ж моя рідна!* використовують для вираження спектра емоцій: захоплення, здивування, радості, незадоволення тощо [65, с. 381]. Національно марковані компоненти мають у своїй структурі відповідні формальні показники – зменшено-пестливі суфікси.

Вигукові фразеологізми *ой, леле* [65, с. 332] та *леленько моя* [65, с. 332] уживають для вираження захоплення, здивування, страху, жалю. Зазвичай пояснюють як вигук звуконаслідувального характеру (псл. *lele), утворений подвоєнням складу le. Такі ФО, безперечно, є національно маркованими. Як відомо, кличний відмінок відображає специфіку українськомовної граматики.

Вигуковим фразеологізмом *де таке видано* послуговуються для вираження здивування або обурення чим-небудь незвичним або неприйнятним [65, с. 68]. Привертає увагу характерна для української мови присудкова форма на *-но* в лексемі *видано*. Показовими морфемами об'єднані фразеологічні одиниці *бідна голівонька* («уживається для вираження відчаю, розпачу» [65, с. 155]) та *лиха годинонька* («уживається як вигук при вираженні душевних страждань, переживань і т. ін.» [65, с. 153]). Суфікс *-оньк-* у словах *голівонька* та *годинонька* є зменшено-пестливим.

Заслуговує на увагу вигукова ФО на зразок *цить та диш*. *Цить* – звуконаслідувальне утворення, що виникло, очевидно, унаслідок ускладнення семантично близького вигуку *тс*. Фразеологізм використовують у формі поради поводити себе тихо, непримітно [65, с. 400].

Вигукові фразеологізми, використовувані для репрезентації «побажання та застереження», здебільшого є негативно оцінними, наприклад: *бий тряся*, який, за лексикографічною працею, уживається у випадку недоброго побажання або досади [65, с. 725]. Проілюстрований фразеологізм вступає в синонімічні відношення, наприклад, із подібною усталеною конструкцією на зразок *тряся йому в печінки* [65, с. 726]. Слово *тряся* виникло, найімовірніше, у результаті конденсації словосполучення *зілля від тряси*. Ця отруйна рослина широко використовується в народній медицині подекуди як зовнішній засіб для лікування ран, туберкульозу шкіри, а також у вигляді відвару при малярії. Із зазначеним компонентом функціонує й стійке словосполучення *тряся його матері*. Його варто уналежнювати до емоційних вигукових фразеологізмів, оскільки така одиниця виражає «незадоволення, обурення, досаду і т. ін. ким-, чим-небудь з якогось приводу» [65, с. 725]. Займенниковий компонент *його* є варіативним. Він є модифікованим (*її, їхній, твоїй, вашій*).

Із позитивно оцінним значенням побутує вигуковий фразеологізм *хай легенько гикнеться*, який уживають для добрих побажань людині, якої немає поряд [65, с. 148]. Національно маркованим компонентом вважаємо зменшено-пестливу форму лексеми *легко* із суфіксом *-еньк-*. Слово *гикнеться* містить протетичний приголосний, що з'явився в середньоукраїнський період у словах з початковим голосним. Застереження *сіль тобі в оці* є фольклорною формою та «уживається як усталена форма застереження від зурочення» [65, с. 650].

Доволі часто національно маркований компонент функціонує в межах вигукових фразеологізмів, що являють собою так звані примовки, що є доповненням у певних комунікативних ситуаціях, наприклад: *щоб своїх діточок не побачити* – «уживається для вираження запевнення в правдивості

чого-небудь» [65, с. 522]. Родина для українців завжди була найбільшою цінністю, тому коли людина присягалася в чомусь, використовувала саме такий сталий вислів. Окрім того, суфікс *-очок-* (*діточок*) засвідчує позитивну конотацію, репрезентує зменшено-пестливе значення.

Для підкреслення того, що висловлюється, вживають фразеологізм *тим-то й ба* [65, с. 22]. Навпаки, коли мовець втратив інтерес до розмови, використовують фразеологізм *грець з ним*. Зазначена ФО також може означати «вимушену згоду з кимсь, пораду не звертати уваги на когось, щось і т. ін.; хай буде так» [65, с. 168]. Відповідно до значення має лайливий або жартівливий відтінок. Антонімічним фразеологізмом для вираження повного заперечення є *ба де то!* [65, с. 22].

Різні групи вигуківих фразеологізмів містять у своїй структурі семантично спустошені національно марковані компоненти, що мають стосунок до реалій рослинного чи то тваринного світу: *нехай буде гречка* («вираження згоди; гаразд, добре» [65, с. 169]), *щоб тебе качка копнула* («уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось і т. ін.» [65, с. 289]). Крайню ілюстрацію можна кваліфікувати як фразеологізм-лайка, яким послуговуються зазвичай тоді, коли не бажають людині зла, коли таким способом висловлюють своє незадоволення чиймось діями, учинками. А відтак можна говорити про жартівливу його конотацію.

Національно маркований компонент у вигуківих фразеологізмах доволі часто називає певні природні явища, перед якими людина була безсила і які становили певну загрозу. Тому, цілком закономірно, бажаючи комусь зла, мовець нібито прикликав собі на допомогу ті чи ті сили природи, як-от: *щоб грім побив* (*убив, прибив* і т. ін.), що використовують для вираження недоброго побажання комусь [65, с. 170]. Як лайку також уживають фразеологізм *сіль тобі на язик, печина в зуби* – «виражає побажання невдачі, лиха, всього недоброго» [65, с. 650].

У вигуківих фразеологізмах-лайках помічаємо нашарування давніх міфологем, як-от: *цур* – відомий український вигук. Компонент вживають у

виразах для заборони торкатися або привласнювати що-небудь, робити щось. Використовують у мовних зворотах для скріплення домовленості, певної умови, для висловлення невдоволення, несхвалення, бажання позбутись чогось, або не згадувати щось, до прикладу: *цур тобі та нек тобі* – уживають для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось [65, с. 758]; *хай йому цур* – послуговуються задля вираження незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось [65, с. 758]. Компонент *цур* пов'язують зі словом *цурка* «палиця». Подекуди розглядають як символічне втілення духа-охоронця помешкання, тоді вигук *цур* вживають для його прикликання. Вигук *нек* у фразеологізмах виражає досаду, відсторонення, відмову, незадоволення, бажання відвернути що-небудь, позбутися когось, чогось. Окрім компонентів *цур* і *нек*, активно використовуваним у структурі вигуківих ФО є компонент *грець*, як-от: *бодай грець спалив у діжі* [65, с. 168] та *хай би грець узяв* [65, с. 169]. Фразеологізми вступають у парадигматичні (синонімічні) відношення, уживаються для вираження незадоволення, бажання позбутися когось або чогось. Слово *грець* функціонує в розмовному мовленні, має значення «апоплексичний удар; параліч». Окрім частки *хай*, імперативного характеру ФО надає дієслівний компонент у формі наказового способу, який, відзначаючись більшою емоційністю, порівняно з іншими дієслівними категоріями, своїми функціонально-семантичними властивостями наближається до вигуків. Аналогічне призначення мають частки *бодай*, *хай йому абищо* – «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось» [65, с. 19]; *бодай йому всячина* – «уживається для констатації того, чим хтось незадоволений або захоплений» [65, с. 135]. Фразеологізми-лайки та фразеологізми-примовки мають чітку кореляцію *тобі* – *мені*. Така однозначна прив'язка до адресата чи адресанта, імовірно, зумовлена вірою в магічну дію виразів-лайок на співрозмовника.

З-поміж вигуківих ФО вирізняються ті, у яких національно маркований компонент апелює до конфесійної сфери. І це цілком закономірно. Адже віру українці традиційно сприймають як частину побуту, сімейної традиції: *дай*

Боже (Бог, Господи). «1. Уживається для вираження побажання кому-небудь чогось доброго. 2. Уживається для вираження схвальної оцінки кого-, чого-небудь щодо розміру, кількості, якості, ступеня вияву і т. ін.» [65, с. 186]; *дай Боже (Бог) пам'ять* – «уживається для вираження бажання, зусилля пригадати що-небудь» [65, с. 186]. Проілюстровані фразеологізми вступають в синонімічні відношення. Своєю чергою, засвідчують здатність виражати антонімічні зв'язки, як-от: *не дай Боже (Бог, Господи, Мати Божжа)* [65, с. 186], що вживають для того, щоб застерегтися від чогось та *не доведи (не приведи) Господи (Боже, Бог, Господь)* [65, с. 211], який має схоже значення, але відрізняється відтінком: вживають при застереженні від чогось або жалю за чимось. Причому, зауважимо, протиставлення забезпечується заперечною часткою *не* (заперечною модальністю).

Вигуківі структури функціонують у повному чи то скороченому варіантах, містять онімні компоненти і т. ін., наприклад: *дай/давай Боже ноги (а чорт колеса)* – «уживається для вираження необхідності раптової втечі звідкись» [65, с. 186]; *убий (побий) мене Бог* – «уживається для вираження запевнення, заприсягання у правдивості висловленого» [65, с. 731]; *з Богом, Парасю* – «уживається як побажання: можеш іти» [65, с. 34]. Часто українці зверталися не лише до Бога, але і до Божої Матері: *мати Божжа* – «уживається для вираження позитивних або негативних емоцій: радості, здивування, захоплення, переляку і т. ін.» [65, с. 370]. Натомість ФО *хай Мати Божжа милує*, за лексикографічною працею, вживають задля побажання добра та благополуччя [65, с. 370].

Закономірно, що позитивно оцінні одиниці корелюють із негативно оцінними, добро співіснує зі злом: Боже – це добре, однак є й інший бік медалі – те, що асоціюється зі злом, нечистою силою тощо. У такому разі компонентами ФО виступають лексеми на зразок *біс, дідько* тощо, як-от: *якої бісової матері* – вживають, коли хочуть виразити обурення від дії або намірів кого-небудь [65, с. 370]. Такий фразеологізм є фамільярним, вживається з лайливим відтінком та належить до розряду емоційних. Пор. також: *дідько б*

тебе взяв – «уживається для висловлення невдоволення, обурення, досади чи захоплення, здивування і т. ін. ким-, чим-небудь» [65, с. 202]. До розряду емоційно-імперативних належить фразеологізм на зразок *до дідька (лисого)* – «уживається для висловлення невдоволення чиєю-небудь поведінкою, чиймись діями, вчинками і т. ін.» [65, с. 202]. Зазначені ФО виражають почуття, емоції людини, виконують оцінну функцію, демонструють ставлення до співрозмовника, часто є наказовими.

Отже, вигуківі ФО найбільш яскраво відображають українські реалії, ситуації спілкування між людьми та можуть вживатися при різних емоціях людини: здивуванні, радості, злості тощо. Окрім того, більшість фразеологізмів за способом висловлення є спонукальними. Також значну роль відіграє інтонація, оскільки всі вигуківі фразеологізми є окличними. Для вираження спонукальності подекуди використовують дієслова у формі наказового способу, присудки у формі умовного способу, проте зі значенням наказового, дієслова у формі інфінітива зі значенням наказового способу; а також частки, що містять спонукування (*хай, нехай, бодай* тощо).

Національно марковані компоненти вигуківих фразеологізмів є семантично спустошеними, хоч за походженням мають стосунок до реалій об'єктивної дійсності як природного, так і штучного походження, рослинного і тваринного світу, релігійної царини.

Висновки до другого розділу

Дібраний фактичний матеріал ми розглядали в межах трьох структурно-семантичних розрядів: дієслівні ФО з національно маркованим компонентом, іменникові ФО з національно маркованим компонентом та вигуківі ФО з національно маркованим компонентом.

Дієслівні фразеологізми з національно маркованим компонентом мають особливості як за структурою, так і за семантикою. Найбільш уживаними є двокомпонентні та трикомпонентні структури, рідше багатоконпонентні

(іноді ускладнені службовими словами). Virізняются тим, що національно маркований компонент часто стосується сфери людини та її оточення.

Іменникові ФО з національно маркованим компонентом переважно двокомпонентні, атрибутивний поширювач – найчастіше прикметник (іноді зустрічаємо займенники та порядкові числівники). Національно маркований компонент має як конкретне, так і абстрактне значення, має стосунок здебільшого до предметів людського побуту, іменує природні та штучні реалії, пов'язані зокрема й зі звичаями та традиціями народу.

Вигукові ФО являють собою сталі формули розмовно-побутового характеру, використовувані для вираження глибокого невдоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось, обурення, досади, фразеологізми-лайки. За способом висловлення часто є спонукальними. Національно марковані компоненти вигукових фразеологізмів є семантично спустошеними, хоч за походженням мають стосунок до реалій об'єктивної дійсності як природного, так і штучного походження, рослинного і тваринного світу, релігійної царини.

РОЗДІЛ 3

ІННОВАЦІЙНІ МЕТОДИКИ ВИВЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У СТАРШІЙ ШКОЛІ

3.1. Аналіз програм та підручників на предмет вивчення ФО з національно маркованим компонентом у старшій школі

Фразеологізми з національно маркованим компонентом – важлива складова формування в учнів мовної, мовленнєвої компетентностей, а також патріотизму й розуміння коріння свого народу. Як свідчать програми з української мови, вивчення фразеології розпочинається в середній ланці – 5 класі. За модельною навчальною програмою «Українська мова. 5–6 класи» для закладів загальної середньої освіти (Н. Голуб, О. Горошкіна) [17] на вивчення розділу «Фразеологія» відведено 8 годин. Відповідно до очікуваних результатів учні повинні навчитися послуговуватися фразеологізмами в повсякденному спілкуванні, уміти користуватися фразеологічним словником, досліджувати джерела фразеології тощо. Спочатку у 5 класі здобувачі загальної середньої освіти отримують інформацію про сутність фразеологізмів, їх диференційні ознаки, згодом опановують джерела походження українських фразеологізмів, серед яких трапляються й ФО з національно маркованим компонентом, які, щоправда, актуалізуються й аналізуються не належним чином.

Вивчення фразеології наскрізно проходить через усі класи середньої ланки та продовжується у старшій школі. Відповідно до навчальної програми рівня стандарту від 2017 року [71] в 10 класі немає окремих тем, присвячених чи то повторенню фразеологічної теорії, чи то поглибленому її осмисленню. Однак під час вивчення розділу «Поняття норми в сучасній українській літературній мові» усе ж таки вирізняються теми, які дають змогу повторити, поглибити фразеологічні знання, уміння й навички, подекуди розширити фразеологічний запас. Ідеться передовсім про такі теми, як-от: «Лексичні й

фразеологічні синоніми, антоніми. Синонімічне багатство української мови» та «Основні групи фразеологізмів, багатозначність, синонімія й антонімія фразеологізмів. Уживання слів у фразеологізмах відповідно до їхнього стилістичного забарвлення». Як рекомендований вид роботи пропонують проаналізувати «фразеологічне багатство творів Мирослава Дочинця». У 11 класі в розділі «Стилістична норма» на фразеологію виокремили лише дві години: «Стилістичне забарвлення фразеологізмів» та «Виразальні можливості фразеологізмів». Як бачимо, уваги національно маркованим фразеологізмам не приділяють.

У процесі засвоєння фразеології у вищій школі завданням є формування в учнів мовленнєвої компетентності через засвоєння необхідних знань, а також опанування різних видів мовленнєвої діяльності. Відповідно розрізняємо лексичну, фонетичну, граматичну, комунікативну компетентності. У контексті обраної теми розглядаю лексичну компетенцію, що передбачає наявність певного запасу слів, вільне та доречне використання лексем; вживання у «живому» мовленні фразеологізмів. Відповідно до вимог здобувачі освіти під час вивчення фразеології в 10 класі мають знаходити в тексті й пояснювати значення фразеологізмів, афоризмів, прислів'їв, приказок, крилатих висловів; національну специфіку української фразеології; визначати можливі джерела походження фразеологізмів. Окрім того, комунікативно доречно й правильно використовувати фразеологізми у власному мовленні, послуговуючись етикетними формулами й фразеологізмами, складати діалог; уміти добирати фразеологічні синоніми, антоніми, розрізняти фразеологічні омоніми. Учні старшої школи повинні вміти виконувати творчу роботу, готувати доповіді, виконуючи самостійний фразеологічний (науковий) пошук; уміти працювати із фразеологічними словниками та довідниками. Під час вивчення фразеології має формуватися ціннісна складова: учні повинні навчитися висловлювати свою думку щодо національної специфіки фразеологізмів, використання їх у різних стилях мовлення тощо [71].

За навчальною програмою профільного рівня (українська філологія) (Л. Мацько, Т. Груба, О. Семенов, Т. Симоненко) [49] у 10 класі виділено 6 годин на вивчення розділу «Фразеологія як розділ мовознавства». Пропоновані теми: «Фразеологічні одиниці української мови», «Основні ознаки фразеологізмів», «Джерела української фразеології», «Національна специфіка української фразеології», «Прислів'я і приказки, крилаті вислови. Стійкі народні порівняння», «Побажання, приповідки, каламбури, їх оцінний зміст», «Багатозначність, синонімія та антонімія фразеологізмів», «Фразеологія власне українського походження. Фразеологізми з античної міфології», «Фразеологія наукова, публіцистична, офіційно-ділова. Фразеологізми з професійної мови». Заслуговує на увагу те, що автори програми дотримуються широкого погляду на фразеологію, оскільки вносять прислів'я, приказки та крилаті вислови до зазначеного розділу.

На сприйняття національно маркованих фразеологізмів спрямована тема «Національна специфіка української фразеології». На нашу думку, однієї теми недостатньо для учнів старшої школи, щоб повністю осягнути важливість ФО з національно маркованим компонентом. Але вважаємо доречним зазначені міжпредметні зв'язки вивченої теми («Народнопоетичні фразеологізми. Фразеологізми в художніх творах (українська і зарубіжна література; історія України; всесвітня історія)»), оскільки народнопоетичні фразеологізми та фразеологізми в художніх творах українських письменників часто містять національно марковані компоненти, ілюструють національномовну специфіку й відображають національний менталітет українського народу.

У 11 класі за модельною програмою профільного рівня [49] окремий розділ для вивчення фразеології відсутній. У розділі «Лексикологія і фразеологія української мови» представлена лише одна тема: «Фразеологія художнього мовлення, наукова, публіцистична, офіційно-ділова». Відповідно до очікуваних результатів учні мають навчитися використовувати фразеологізми у мовленні з урахуванням їх стилістичних параметрів і контексту. Зауважимо: автори аналізованої програми обділяють увагою ФО з

національно маркованим компонентом. Кількість годин, відведена на вивчення теми «Фразеологія» у старшій школі, є недостатньою, дає лише загальні уявлення, немає можливості поглиблювати знання й удосконалювати практичні вміння. На нашу думку, було б цілком закономірно проводити факультативні заняття або ввести елективні курси з фразеології, проводити інтегровані уроки. Однак, ця ситуація стимулює до пошуку ефективних педагогічних технологій, які у сучасних реаліях допомогли б зробити освітній процес у вищій школі більш результативним.

Для аналізу підручників з української мови у старшій школі ми обрали підручники таких авторів, як-от: Н. Голуб, В. Новосьолова (10 клас, рівень стандарту) [19], О. Заболотний, В. Заболотний (10 клас, рівень стандарту) [29], С. Караман, О. Горошкіна, О. Караман, Л. Попова (10 клас, профільний рівень) [35], А. Ворон, В. Солопенко (10 клас, профільний рівень) [13], Н. Голуб, О. Горошкіна, В. Новосьолова (11 клас, рівень стандарту) [18], О. Заболотний (11 клас, рівень стандарту) [30], А. Ворон, В. Солопенко (11 клас, профільний рівень) [14], С. Караман, О. Горошкіна, О. Караман, Л. Попова (11 клас, профільний рівень) [36].

Порівнявши підручники для 10 класу (рівень стандарту), з'ясували, що в підручнику авторів Н. Голуб та В. Новосьолової є тема «Основні джерела фразеологізмів», у якій наголошують на фразеологізмах у мові народу та в усній народній творчості (матеріал розміщений у вигляді таблиці [19, с. 36]). Також передбачена робота з творами української літератури. До прикладу, у вправі [19, с. 38] потрібно «виписати фразеологізми з повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» (уривок розмови Лавріна з Карпом на початку твору) у порядку зростання емоційного навантаження». Як відомо, зазначений твір багатий на приклади фразеологізмів з національно маркованими компонентами, тому, на нашу думку, вправа є доречною для формування в учнів старшої школи розуміння специфіки народної фразеології. Окрім того, у підручнику розміщено теми «Фразеологічне багатство української мови» та «Уживання фразеологізмів у мовленні», але окремих вказівок на ФО з

національно маркованими компонентами немає (такі фразеологізми представлені лише у вигляді робочого матеріалу у текстах вправ).

У підручнику О. Заболотного та В. Заболотного (10 клас, рівень стандарту) так само у вправах є приклади ФО з національно маркованим компонентом, тому такі завдання наскрізно формують в учнів розуміння глибини української фразеології, але окремо тема не розглянута. Окрім того, у темі «Фразеологізми» передбачено порівняння однакових фразеологізмів різних мов, що також створює уявлення про неповторність фразеології певної мови й, відповідно, української.

Натомість у підручнику для 10 класу профільного рівня (С. Караман, О. Горошкіна, О. Караман, Л. Попова) фразеології присвячений цілий розділ [35, с. 110–118]. У темі «Фразеологічні одиниці української мови. Основні ознаки фразеологізмів» є рубрика «Перевір себе», у якій розміщені питання: «Які джерела української фразеології? Відповідь ілюструйте прикладами. У чому виявляється специфіка українських фразеологізмів?». Пошукова робота та проблемні питання сприяють збагаченню лексичного запасу учнів фразеологізмами із національною специфікою. До того ж передбачена робота з джерелами української літератури. У темі «Фразеологія власне українського походження» власне українські фразеологізми порівнюють з античними у вигляді таблиці. Через таке порівняння діти краще сприймають відмінності ФО з національно маркованим компонентом української мови від стійких виразів інших мов.

У підручнику для 10 класу профільного рівня (А. Ворон, В. Солопенко) також є розділ «Фразеологія як розділ мовознавства», представлений однією темою «Фразеологізми. Джерела української фразеології» [13, с. 163]. У зазначеному підручнику ФО з національно маркованим компонентом майже не приділяють уваги. Є вправа, що передбачає роботу з творами української літератури (Івана Франка, Лесі Українки).

У підручнику для 11 класу рівня стандарту (Н. Голуб, О. Горошкіна, В. Новосьолова) є тема «Стилістичне забарвлення фразеологізмів. Виразальні

можливості фразеологізмів». Там розміщено таблицю, у якій описано народнопоетичні фразеологізми – «це вирази, що виникли на фольклорній основі» [18, с. 73]. Окрім того, автори спонукають учнів використовувати фразеологічні словники для виконання певних вправ. Вправа 594 [18, с. 175] передбачає порівняння українських фразеологізмів із ФО інших мов. Відповідно до завдання, сформульованого у вправі 595 [18, с. 175], потрібно виписати з творів художньої літератури фразеологізми (не уточнено, що з українських). Очевидно, що ФО з національно маркованими компонентами в аналізованому підручнику залишаються поза увагою. У підручнику О. Заболотного (11 клас, рівень стандарту) є тема «Стилістичне забарвлення фразеологізмів», у якій національно марковані використовують лише у вигляді прикладів до вправ.

У підручнику А. Ворон, В. Солопенко (11 клас, профільний рівень) за темою «Лексика і фразеологія» [14, с. 241] фразеологізмам присвячена лише одне завдання (вправа 359 [14, с. 253]): потрібно пояснити значення фразеологізмів. На противагу попередньому, у підручнику авторів С. Караман, О. Горошкіна, О. Караман, Л. Попова (11 клас, профільний рівень) у розділі «Лексика і фразеологія української мови» є тема «Фразеологія художнього мовлення, наукова, публіцистична, ділова» [18, с. 225], що передбачає виконання вправ на пояснення значення фразеологізмів за допомогою використання «Фразеологічного словника української мови». У матеріалах до цієї вправи є приклади ФО з національно маркованим компонентом (аналогічно вправа 621 [18, с. 227]: потрібно пояснити значення фразеологізмів за «Фразеологічним словником української мови»). Окрім того, автори роблять акцент на джерело походження українських фразеологізмів (вправи 618, 619 [18, с. 226]).

Отже, проаналізувавши програми з української мови для старшої школи та підручники рівня стандарту та профільного рівня для 10 та 11 класів, вважаємо, що в них недостатньо уваги приділено фразеологізмам із національно маркованим компонентом. Відповідно, в учнів не може

сформуватися достатнє розуміння глибини української фразеології, вживання етнокультурних фразеологізмів у мові. Окрім того, завдання з фразеології є в НМТ. На нашу думку, у процесі вивчення фразеології варто застосовувати інноваційні методики задля кращого сприйняття дітьми.

3.2. Інноваційні методики вивчення фразеологізмів у старшій школі

На сучасному етапі відбувається зміна парадигми в освітньому процесі. Зокрема, упроваджено концепцію «Нова українська школа». Відповідно, одним із завдань сучасних мовознавства та дидактики є пошук нових шляхів опанування фразеології у вищій школі. Дослідники пропонують різні варіанти щодо визначення поняття «інновація». На думку І. Підласого, інновація – це «й ідеї, і процеси, і результати, які в єдності складають якісне вдосконалення педагогічної системи» [56, с. 3]. Натомість І. Дичківська зазначає, що інновація – «це певне нововведення, зміна, оновлення; новий підхід, створення якісно нового, використання відомого в інших цілях» [23, с. 13]. Підтримуючи такі позиції своїх попередників, гадаємо, що інноваційна педагогічна технологія – це організоване та планомірне послідовне впровадження передових прийомів та способів, що охоплює всі аспекти освітнього процесу.

Спираючись на Педагогічну Конституцію Європи, учитель має використовувати сучасні педагогічні технології (до прикладу, особисто зорієнтовану, розвивальну навчання, формування творчої особистості тощо); здійснювати дієву наукову роботу; для організації навчального процесу використовувати авторитетні наукові дослідження [55]. Оригінальний вчитель має можливість щодо впровадження інноваційної діяльності, тому що може застосовувати різні методики й переконатися у їх ефективності. Варто враховувати, що різні педагогічні технології слід комбінувати між собою, адже лише таке поєднання сприятиме досягненню успіху.

За останні роки методисти та лінгвісти, що досліджують різні аспекти вивчення фразеології, відзначають значний прогрес. Аналіз наукової

літератури з вивчення специфіки стійких виразів доводить, що це є актуальним як з погляду теорії, так і з практики. У кінці ХХ ст. і на початку ХХІ ст. помічаємо зростання уваги до національно маркованих компонентів у фразеологічних картинах мов, оскільки ФО відображають народознавчу цінність і становлять значний пласт національної культури.

Сьогодні процес вивчення фразеології у старшій школі потребує інтеграції інноваційних методик у систему освіти, впровадження у практику актуальних ідей, що сприяли б підвищенню умотивованості учнів та покращенню їх рівня знань. Саме тому дуже важливо аналізувати сучасні педагогічні здобутки, оновлювати й удосконалювати навчальну діяльність, використовувати прогресивні методики в навчанні учнів старшої школи.

Ураховуючи останні події та вимушений перехід на дистанційну форму, учителі часто використовують технологію інтерактивного навчання. Її мета – включення в освітній процес усіх учнів, взаємодія та зворотний зв'язок. Під час вивчення фразеології інтерактивні методи допоможуть не лише для формування мовленнєвої компетентності, але й для громадянської, соціальної, культурної, екологічної компетентностей тощо (див. **Додаток Б**).

Наразі в сучасному процесі навчання гармонійною складовою є використання мультимедійних технологій, зокрема й під час вивчення фразеологізмів на уроках української мови. Використання інновацій суттєво підвищує ефективність освітнього процесу, оскільки сприяє формуванню творчих здібностей, підштовхує до саморозвитку й самоосвіти, а також робить процес засвоєння знань більш цікавим і динамічним для учнів старшої школи.

Цілком доречно, як нам видається, поєднувати вивчення фразеологізмів зі змістом конкретного навчального тексту, з яким працюють учні. Корисно добирати матеріал, який розкривав би прямі та переносні значення стійких виразів. Окрім того, варто моделювати життєві ситуації, у яких використання певних фразеологічних одиниць було б доречним. Але, на відміну від традиційного методу, інноваційний передбачає динамічність в оволодінні змістом, натомість теоретичні засади є обмеженими (див. **Додаток А**).

Під час вивчення фразеології серед старшокласників, формування навичок використання таких мовленнєвих конструкцій, виокремлюємо аудіовізуальний метод як досить доступний та ефективний, оскільки інформацію, яка міститься в образах, учні засвоюють успішніше. Відеоматеріали містять високу наочність, значну кількість інформації, сприяють пізнавальній активності учнів. Окрім того, підвищують якість засвоєння інформації, надають можливості для розвитку мовної, мовленнєвої, соціокультурної компетентності дітей.

На нашу думку, відео впливає на емоційне сприйняття учнів, стає мотивацією у творчій та пошуковій діяльності. Варто враховувати цей аспект, оскільки фразеологізми загалом і з національно маркованими компонентами зокрема є емоційно забарвленими зворотами мови. Окрім того, використання відео підвищує рівень зацікавленості учнів та впливає на розвиток двох видів мотивації: самомотивації (у разі, якщо відео безпосередньо відповідає інтересам дітей) та мотивації, коли є чітка аргументація, що після перегляду вони можуть зрозуміти й доречно використовувати ФО у своєму мовленні.

Переконані, що ефективним методом у процесі вивчення фразеології у старшій школі є застосування технології проблемного навчання. Учитель формує проблемне запитання (ситуацію, завдання) і разом з учнями знаходить її розв'язання. Відтак, у межах викладу фразеологічному матеріалу окреслюється низка проблемних запитань: Які фразеологізми мають національно маркований компонент? У якому стилі мовлення доречно вживати фразеологізми? З яких джерел найбільше запозичено фразеологізмів в українській мові? У межах уроку або на факультативних заняттях може стати ефективною технологія концентрованого навчання, що передбачає об'єднання навчального матеріалу у блоки, схеми, інтерактивні технології, («учень у ролі вчителя», «кожен навчає кожного» тощо).

Важливим сучасним методом для більш глибокого та свідомого вивчення навчального матеріалу є метод проєктів. Під час використання зазначеного метода вчитель реалізує диференційний, індивідуальний, творчий

підходи у навчанні. Окрім того, засвідчуємо різноманіття видів проєктів; пошуковий, творчий, креативний тощо. При застосуванні методу необхідно давати учням можливість самостійно обрати тему у межах розділу, тобто врахувати інтереси дітей. Виконання проєкту може відбуватися в індивідуальному форматі або ж його виконують групою. У такому разі метод сприяє формуванню партнерських стосунків між вчителем та учнями, а також командної атмосфери та взаємодії між дітьми. Теми проєктів для учнів старшої школи можуть бути такими: «Багатозначні фразеологізми в українській мові», «Оцінний зміст побажань, приповідок, каламбурів», «Фразеологізми античного походження», «Фразеологізми власне українського походження», «Фразеологізми з національно маркованим компонентом в українській мові».

Результативним є використання методу «Мозковий штурм». Він стимулює творчі здібності учнів, мозкову активність. Передбачає обговорення певних питань, розв'язання проблем із пропонуванням власних варіантів вирішення (інколи навіть неможливих). На уроках вивчення нового матеріалу, використовуючи зазначений метод, можна з'ясувати значення невідомого для учнів фразеологізму.

Доцільним, на нашу думку, є використання методу «Асоціативний куш». Під час очної роботи у закладі по центру дошки пишуть слово «Фразеологізм» та креслять стрілочки у різні боки. Учні записують асоціації до поняття, у такий спосіб формуючи розуміння зв'язку між поняттями та демонструючи глибокі знання з теми. Якщо навчання відбувається у дистанційному форматі, для реалізації методу можна використовувати ментальну карту або «хмарку» тегів. Після формування асоціативних зв'язків вчитель пропонує дітям обрати три найбільш доречні асоціації та опрацювати їх.

Для реалізації індивідуального й диференційного підходів у навчанні, формування умінь і навичок із фразеології, ефективно використовувати вправи з застосуванням мультимедійних технологій. Особливої уваги у процесі вивчення розділу «Фразеологія» потребує робота з лексикографічними джерелами. На нашу думку, ефективно запропонувати

учням створити презентацію, ментальну карту, інтерактивний плакат тощо з інформацією про фразеологічні словники української мови. Окрім того, можна надати перелік фразеологічних одиниць та запропонувати віднайти учням значення у словнику; знайти фразеологізми-синоніми та фразеологізми-антоніми, спираючись на словникове значення тощо.

Корисними видами роботи, спрямованими на збагачення лексичного запасу учнів, є мовно-лінгвістичні, імітаційно-моделювальні ігри; вікторини; творчі завдання, інтегровані уроки, випереджувальні завдання (метод «Перевернутий клас»). Використовуючи прийоми та методи такого типу, діти здобудуть навички правильно використовувати, пояснювати, застосовувати фразеологізми в тих чи тих ситуаціях за допомогою нестандартних стратегій мислення (див. **Додаток Г**).

Цікавим та корисним видом роботи з фразеологізмами у старшій школі, безумовно, є творче конструювання (робота в парах) (див. **Додаток В**). Учням потрібно заздалегідь доручити скласти запитання, до прикладу, для взаємоперевірки знань при закріпленні вивчення фразеологізмів. Адже тільки ті знання, до яких учень прийшов самостійно через власний досвід, думку і діяльність, дійсно міцно закарбовуються в пам'яті. Продуктивним, на нашу думку, буде використання творчих вправ.

Ще одним інноваційним підходом, за допомогою якого учні старшої школи на уроках української мови зможуть розвивати креативність, є «Коло ідей». Усі учасники виконують однакове завдання – висловлюють свою думку щодо певного тексту, формулюють власні пропозиції, ідеї. До прикладу, наочним матеріалом може бути текст, багатий на ФО з національно маркованими компонентами. Потім можна запитати, наскільки доречно використовувати зазначені ФО, або ж, можливо, варто їх замінити запозиченими фразеологізмами. Зазначений підхід містить виховний аспект, формує усвідомлення себе українцем, розуміння національної ідентичності.

Схожим до попереднього є інтерактивний метод «Акваріум». Відбувається поділ учнів на малі групи, кожна з яких зосереджена на

обговоренні конкретної проблеми, запропонованої вчителем. Обговорення відбувається протягом 3–5 хвилин перед усім класом. Інші учасники колективу знають проблему, яку вирішує група, але лише спостерігають за дискусією не втручаючись. Коли група завершує роботу, клас висловлює думку, чи погоджуються вони з висловленою позицією та чи було застосовано достатньо аргументів.

Метод «Прес» спрямований на те, щоб учні могли вільно вести дискусію. Під час вивчення фразеології можна запропонувати проблемне запитання, до прикладу: чи можна дослівно перекладати фразеологізми з інших мов на українську? Учні висловлюють свої думки щодо запропонованого запитання, використовуючи чітку послідовність дій:

- 1) «тому що» – пояснення причини свого погляду на проблему;
- 2) «наприклад» – наведення аргументів для підтримки своєї думки;
- 3) «отже» – формулювання висновків.

Досить прийнятним методом на розвиток критичного мислення є «Барометр». Потрібно умовно поділити простір на дві зони, які означають протилежне ставлення до чогось або когось. Під час обговорення певного питання учні обирають ту зону, що відображає їхню думку щодо запропонованої теми. Протягом обговорення діти можуть змінювати своє розташування, якщо аргументи іншої сторони стали для них переконливими. На уроках української мови під час вивчення фразеології можна запропонувати запитання: чи дійсно можна сказати, що використання в мові фразеологізмів свідчить про мудрість і дотепність її носіїв?

Для узагальнення та систематизації знань із вивченої теми доречно використати метод «Фішбоун» («кістяк риби»). Задля того, щоб віднайти зміст проблеми, причинно-наслідкові зв'язки, частини проблемного питання записують у вигляді схеми (можна використати шаблон у вигляді кістяка риби (див. **Додаток В**)) у складі малих груп. Метод дає змогу унаочнити складові проблеми, систематизувати їх та полегшити вирішення.

Задля того, щоб систематизувати вивчений матеріал із фразеології, доречно використати метод «Інсерт». Учні опрацьовують запропонований текст з використанням умовних позначок («+», «-», «*», «?»). Кожна із позначок відображає ставлення дітей до інформації: я це знаю; це для мене нова інформація; я розумію цей момент по-іншому; потрібні роз'яснення. Можна додавати більше позначок задля глибшого аналізу знань учнів. Результати вносять у таблицю або обговорюють усно. Зазначений метод допоможе вчителю віднайти прогалини у знаннях учнів та зрозуміти, який матеріал вони засвоїли успішно.

Задля того, щоб перевірити знання учнів щодо опанованої теми з фразеології, можна використати інтерактивний метод «Кубик Блума». Вчитель використовує кубик, на сторонах якого містяться слова «назвіть», «чому», «поясніть», «запропонуйте», «придумайте», «поділіться». Учні вибирають питання за допомогою кубика й відповідають на них, демонструючи своє розуміння матеріалу та критичне мислення.

Для аналізу вивченого матеріалу пропонуємо використовувати метод «Шість капелюхів». Учні варто об'єднати в шість груп. Кожна група обирає один із капелюхів, що діють відповідно до кольору (білий, жовтий, чорний, червоний, зелений, синій), визначають їхню роль в обговоренні проблеми. Наприклад, білий капелюх – обґрунтування; жовтий – переваги рішення, чорний – сумніви, червоний – лише емоції, які викликає проблема; зелений – альтернативні варіанти рішення; синій – оцінка і вибір найкращого рішення.

Задля кращого запам'ятовування вивченого матеріалу доречно послуговуватися інноваційним методом на зразок «Кластери». Учасники освітнього процесу визначають основні поняття теми, занотовують із вказівкою на зв'язки між ними. У готовому вигляді кластер – це схема, за допомогою легко систематизувати й узагальнити вивчений матеріал.

Схожим методом для систематизації матеріалу є «Товсті й тонкі запитання». Після опанування навчального матеріалу учні поділяють аркуш у зошиті на дві частини: ліва колонка – «товсті запитання», права – «тонкі».

У першій колонці діти записують запитання, на які передбачена розгорнута відповідь з аналізом причино-наслідкових зв'язків. У другу колонку вносять запитання, відповідь на які є короткою і не потребує додаткових роз'яснень.

Отже, сьогодні методика вивчення фразеології перебуває на етапі змін. Відбувається пошук нових способів та засобів навчання задля успішного формування в учнів мовної та мовленнєвої компетентності. Учитель має застосовувати сучасні педагогічні технології та організовувати освітній процес на базі фундаментальних наукових досліджень, здійснюючи активну наукову діяльність. Відповідно, в освітній процес необхідно впроваджувати інноваційні методики глибшого усвідомлення певних тем, розвитку творчості (лінгвокреативності) учнів старшої школи.

Висновки до третього розділу

Ми здійснили аналіз програм з української мови для старшої школи й підручників рівня стандарту та профільного рівня для 10 та 11 класів. З'ясовано, що автори приділяють недостатньо уваги фразеологізмам з національно маркованим компонентом. Такі ФО формують в учнів національну свідомість, розуміння національної ідентичності, національного менталітету, усвідомлення своєї належності до українського етносу.

Сучасний учитель має потенціал і можливості для впровадження сучасних педагогічних технологій та організації освітнього процесу на наукових засадах. Гадаємо, що шляхом застосування інноваційних методик у вивченні фразеології, проведення інтегрованих уроків, організації факультативів та елективних курсів у дітей зможе сформуватися достатнє розуміння глибини української фразеології, уживання етнокультурних фразеологізмів у мові. Водночас застосування інноваційних методик сприятиме глибшому усвідомленню певних тем, розвитку творчості та креативності учнів старшої школи.

ВИСНОВКИ

Фразеологія – це частина мовної системи, що становить значний лінгвістичний потенціал для репрезентації уявлень, менталітету, ідентичності та національної культури того чи того народу. Фразеологічні одиниці виражають зв'язок мови з історією та культурою її носіїв, формують мовну картину етнічної єдності.

Мовознавці інтерпретують термін «фразеологічна одиниця» у вузькому та широкому трактуваннях. Беручи до уваги обґрунтування прибічників першої позиції, кваліфікуємо фразеологізм як лексико-граматичну єдність, що складається із двох і більше компонентів, яка граматично організована за принципом словосполучення і має цілісне значення, відтворюється в готовому вигляді за традицією.

Окрім того, вводимо в обіг поняття фразеологічних одиниць з національно маркованим компонентом – стійкі, відтворювані в мовленні словосполучення, які побудовані на народних уявленнях, демонструють культуру народу, є образними та експресивно забарвленими. ФО заслуговують на увагу, тому що відіграють важливу роль у формуванні розуміння традиції й історії українського народу.

Спираючись на ті чи ті ознаки фразеологічних одиниць, дотримуючись певних принципів (семантичного, структурного, граматичного та ін.), учені запропонували ряд класифікаційних схем. В основу семантичної класифікації покладено ступінь видозміни значення слова у різних синтаксичних і стилістичних умовах фразоутворення. Такий підхід усталився в сучасній шкільній практиці. У граматичній класифікації значення фразеологічних одиниць досить послідовно виявляється в їх належності до відповідних лексико-граматичних розрядів, де кожна фразеологічна одиниця як єдність фразеологічного значення і граматичної форми має певне категорійне значення.

На сучасному етапі розвитку фразеологічної царини фразеологічний матеріал найчастіше систематизують із урахуванням структурно-граматичного й семантичного критеріїв, що, власне, послужило науковим підґрунтям для диференціації дібраного фактичного матеріалу.

ФО з національно маркованим компонентом найчастіше організовані за зразком підрядних словосполучень, у яких наявні формально опорні й формально залежні компоненти. Це дало підстави акцентувати на таких трьох основних структурно-граматичних різновидах, як-от:

- 1) дієслівні ФО з національно маркованим компонентом;
- 2) іменникові ФО з національно маркованим компонентом;
- 3) вигуківі ФО з національно маркованим компонентом.

Дієслівні ФО з національно маркованим компонентом вирізняються узагальненою семантикою процесуальної ознаки, організовані за зразком підрядного словосполучення, у якому формально опорним компонентом виступає дієслово (*підгорнути під чобіток, вивести з терпцю*). Функціонують як двоконпонентні (*годувати штурханцями, давати чубровки*), триконпонентні (*щирим серденьком прийняти, дати березової припарки*) чи то багатоконпонентні структури (*зробити з лемеша пишик, викинути приску за очкур*). Найчастіше мають у своїй структурі національно маркований компонент, який має стосунок до людини загалом чи то сфери її побуту зокрема, стосуються не лише людини безпосередньо, але й того, з чим пов'язана її щоденна діяльність, як-от, наприклад, їжа, начиння, предмети побуту, споруди тощо.

Іменникові ФО з національно маркованим компонентом характеризуються узагальненою семантикою предметності, організовані за зразком підрядного словосполучення, у якому формально опорним компонентом виступає іменник (*козина ніжка, старе луб'я*). Такі одиниці утворені переважно шляхом поширення слова зі значенням предметності атрибутивним компонентом, що займає здебільшого препозицію стосовно формально опорного субстантивного.

Атрибутивний поширювач являє собою прикметник, рідше – прикметниковий займенник чи то порядковий числівник. Національно маркований компонент має як конкретне, так і абстрактне значення, має стосунок здебільшого до предметів людського побуту, іменує природні та штучні реалії, пов'язані зокрема й зі звичаями та традиціями народу.

Вигуківі ФО з національно маркованим компонентом являють собою усталені й відтворювані конструкції, позбавлені узагальненої семантики, якими послуговуються для вираження різноманітних почуттів (*бий її морока, бий його лиха година*). Національно марковані компоненти вигуківих фразеологізмів є семантично спустошеними, хоч за походженням мають стосунок до реалій об'єктивної дійсності як природного, так і штучного походження, рослинного і тваринного світу, релігійної царини.

В умовах сучасних реалій, гадаємо, так звані лінгвокультурологічні аспекти повинні посісти важливе місце під час вивчення фразеології у старшій школі, де, як свідчать сучасні підручники та програми, вони поки що обділені увагою. Знання української фразеології, як свідчить проведене дослідження, сприяє розумінню національної ідентичності, національного менталітету, усвідомленню своєї належності до українського етносу.

Креативний учитель має потенціал і можливості для впровадження сучасних педагогічних технологій та організації освітнього процесу на наукових засадах. Шляхом застосування інноваційних методик у вивченні фразеології, проведення інтегрованих уроків, організації факультативів та елективних курсів у дітей зможе сформуватися достатнє розуміння глибини української фразеології, вживання етнокультурних фразеологізмів у мові. Водночас застосування інноваційних методик сприятиме глибшому усвідомленню певних тем, розвитку творчості та креативності учнів старшої школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. Харків : Вища школа, 1987. 135 с.
2. Алефіренко М. Ф. Фразеологізм. Українська мова : енциклопедія / ред. колегія: В. М. Русанівській, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ : Укр. енцикл., 2007. С. 801–802.
3. Алімпієва О. І., Приходько А. М. Гендерно марковані фразеологізми англійської лінгвокультури. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Філологія*. 2018. № 33. С. 4–6.
4. Балабан О. О. Лінгвокультурний аналіз фразеологічних одиниць з ономастичним компонентом в англійській та українській мовах. *Лінгвістика*. 2012. № 3 (1). С. 124–131.
5. Барилова Г. К., Глуховцева Л. Д. Українська етнолінгвістика : навч. посіб. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. 228 с.
6. Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографія на розробка українських фразеологізмів : монографія. Київ : Наукова думка, 1989. 156 с.
7. Бойко Я. В. Лінгвопрагматичні аспекти перекладу культурно маркованої лексики в англійськомовних публіцистичних текстах. URL : <http://philmessenger.knlu.edu.ua/article/view/84255/79767>.
8. Бондар М. В. Класифікація національно маркованих одиниць. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. Філологія, педагогіка, психологія*. 2015. Вип. 30. С. 31–36.
9. Васильченко В. М. Генетичні зв'язки української обрядової фразеології з етнічною культурою. *Дивослово*. 2009. № 6. С. 37–44.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови / упоряд. та гол. ред. : В. Т. Бусел. Київ-Ірпінь : Перун, 2009. 1736 с. URL : <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000989>

11. Венжинович Н. Ф. Тематична стратифікація фразеологізмів української мови. *Мова і культура* : науковий щорічний журнал. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009. Т. IX (121). Вип. 11. С. 112–120.

12. Венжинович Н. Ф. Фраземіка української літературної мови в контексті когнітології та лінгвокультурології : монографія. Ужгород, 2018. 462 с.

13. Ворон А., Солопенко В. Українська мова. Профільний рівень : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Педагогічна думка, 2019. 288 с.

14. Ворон А., Солопенко В. Українська мова. Профільний рівень : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Видавничий дім, 2019. 272 с.

15. Гапонів А. Б., Возна М. О. Лінгвокраїнознавство. Англomовні країни : підручник. Вінниця : НОВА КНИГА, 2005. 464 с.

16. Голікова Н. С. Мова художньої прози Павла Загребельного: від слова до концепту : монографія. Дніпро : Акцент ПП, 2018. 432 с.

17. Голуб Н., Горошкіна О. Модельна навчальна програма «Українська мова. 5-6 класи» для закладів загальної середньої освіти (наказ МОНУ від 12. 07. 2021 № 795) URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetar.z.2022/Movno-literat.osv.hal/Ukr.mova.5-6-kl.Holub.Horoshkina.14.07.pdf>

18. Голуб Н., Горошкіна О., Новосьолова В. Українська мова (рівень стандарту) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Педагогічна думка, 2018. 232 с.

19. Голуб Н., Новосьолова В. Українська мова (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Педагогічна думка, 2018. 200 с.

20. Демський М. Т. Українська фраземіка: дериваційна база, семантико-граматичні особливості : монографія / упоряд.: О. Демська, М. Яким. Дрогобич : Посвіт, 2019. 340 с.

21. Денисова А. С. Семантика та структура фразеологізмів на позначення відчуттів людини. *Вісник Запорізького національного університету*. 2015. № 1. С. 364–370.

22. Денисюк В. В. Фразотвірна концепція О. О. Потебні і проблеми фразотворення. *Мовознавство*. 2015. № 6. С. 52–65

23. Дичківська І. Інноваційні педагогічні технології : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2004. 352 с.

24. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури : монографія. Київ : Інститут української мови НАН України, 2009. 352 с.

25. Жайворонок В. В. Мова та етносвіт. *Культура народів Причорномор'я* : наук. журнал. Сімферополь, 2009. № 168. Т. 1. С. 259–261.

26. Жайворонок В. В. Мовні знаки української етнокультури в антропоцентричному висвітленні. *Мовознавство*. 2012. № 2. С. 58–64.

27. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика : деякі аспекти досліджень. *Мовознавство*. 2001. № 5. С. 48–63.

28. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика : нариси. Київ : Довіра, 2007. 264 с.

29. Заболотний О., Заболотний В. Українська мова (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Генеза, 2018. 192 с.

30. Заболотний О., Заболотний В. Українська мова (рівень стандарту) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Генеза, 2018. 240 с.

31. Загнітко А., Богданова І. Лінгвокультурологія : навч. посіб. Вінниця : ДонНУ ім. Василя Стуса, 2017. 287 с.

32. Запухляк І. М. Структурні та семантичні особливості фразеологізмів з компонентом на позначення неживої природи в англійській та українській мовах : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Вінниця, 2021. 252 с.

33. Зорівчак Р. П. Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія (на матеріалі перекладів творів української літератури англійською мовою). Львів : Вид-во Львівського університету, 1989. 216 с.

34. Іщенко І. В. Лінгвокультурна маркованість фразем із глутонійним компонентом *сало*. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Філологія*. 2021. № 52, Т. 1. С. 72–73.

35. Караман С., Горошкіна О., Караман О., Попова Л. Українська мова (профільний рівень) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Харків : Вид-во «Ранок», 2018. 272 с.

36. Караман С., Горошкіна О., Караман О., Попова Л. Українська мова (профільний рівень) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Харків : Вид-во «Ранок», 2019. 272 с.

37. Коваленко Н. Д. Етнолінгвістика. Традиційні родинні обряди. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2015. 240 с.

38. Коваль І. І. Вербалізація концепту *schönheit* у лексичних та фразеологічних одиницях німецької мови: лінгвокультурологічний аспект : дис.... канд. філол. наук : 10.02.04. Київ, 2018. 250 с.

39. Колоїз Ж. В. Етнокультурна маркованість геортонімних паремій. *Славянская фразеология в синхронии и диахронии* : сб. науч. ст. Гомель : ГГУ имени Ф. Скорины, 2014. Вып. 2. С. 202–204.

40. Колоїз Ж. В., Малюга Н. М., Шарманова Н. М. Українська пареміологія : навч. посіб. 2-ге вид. Кривий Ріг : ТО Центр-Принт, 2014. 348 с.

41. Кононенко І. В. Мова і народна культура. *Мовознавство*. 2001. № 3. С. 62–69.

42. Кононенко І. В. Мова у контексті культури : монографія. Київ-Івано-Франківськ : Плай, 2008. 390 с.

43. Коцюба З. Г. Лінгвістичні аспекти дослідження прислів'їв і приказок. *Лінгвістичні студії*. 2012. № 24. С. 74–79.

44. Культура мови : словник термінів / уклад. Л. Струганець. Тернопіль : Навчальна книга, 2000. 855 с.

45. Левченко О. П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект. Львів, 2005. 352 с.
46. Лисиченко Л. А. Ці невичерпні глибини мови : монографія. Харків, 2011. 304 с.
47. Лозицька М. П. Лінгвокультурний та прагматичний аспекти гендерно маркованих фразеологізмів сучасної німецької мови : дис. ... д-ра філософії : 035 Філологія. Луцьк, 2021. 274 с.
48. Лозицька М. П. Національно-культурна специфіка гендерно маркованих фразеологізмів з компонентом-зоонімом у сучасній німецькій мові. *Іноземна філологія*. 2019. Вип. 132. С. 16–25.
49. Мацько Л., Груба Т., Семенов О., Симоненко Т. Українська мова. 10-11 класи. Програма для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Філологічний напрям, профіль – українська філологія, 2017. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2018-2019/ukr.mova.10-11.-profilnij-riven.docx>
50. Мельник Л. В. Культурно-національна конотація українських фразеологізмів : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Донецьк, 2001. 18 с.
51. Онуфрійчук Г. І. Лінгвокультурний потенціал української етнофразеології: асоціативне поле «людина в колі інших істот» : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2016. 22 с.
52. Онуфрійчук Г. І. Фразеологія у контексті етнолінгвістичних досліджень. *Українська мова та культура у загальнослов'янському контексті: здобутки та перспективи* : тези доповідей. Київ : Університет «Україна», 2014. С. 43–46.
53. Охріменко М. А. Класифікація фразеологічних одиниць з національно-культурним компонентом у сучасних перській і українській мовах. *Науковий журнал Львівського державного університету безпеки життєдіяльності «Львівський філологічний часопис»*. Львів, 2022. № 11. С. 167–168.

54. Папіш В. Дискусійні питання фразеології у мовознавчих дослідженнях. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2009. Вип. 13. С. 79–82.
55. Педагогічна Конституція Європи. URL : <http://www.argue.org/index.php/ru/hlavnaia/104-pedagogicheskaya-konstitutsiya-evropy/141-pedahohichna-konstytutsiia-uevropy-1>
56. Підласий І. Педагогічні інновації. *Рідна школа*. 1998. № 12. С. 3–81.
57. Пономаренко А. Ю. Експресивний компонент у безеквівалентних фразеологічних одиницях. *Гуманітарний вісник. Серія : Іноземна філологія*. 2000. № 4. С. 253–257.
58. Прадід Ю. Ф. Значення фразеологізму та його тлумачення в словнику (на матеріалі іменникових фразеологізмів). *Культура народів Причорномор'я*. 2001. № 23. С. 157–161.
59. Самойлович Л. В. Вплив вірувань українців на формування фразеології. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2006. № 2. С. 224–228.
60. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). Київ-Черкаси : Брама, 2004. 276 с.
61. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля, 2006. 716 с.
62. Семененко Н. М. Проблеми лінгвістичного статусу прислів'їв та приказок. *Лінгвістичні та методичні основи філологічної підготовки вчителя-мовника*. 2005. Т. 1. С. 201–208.
63. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери : монографія. Чернівці : Рута, 2008. 560 с.
64. Скрипник Л. Фразеологія української мови : монографія. Київ : Наукова думка, 1973. 278 с.
65. Словник фразеологізмів української мови / В. М. Білоноженко та ін. ; відп. ред. В. О. Винник. Київ : Наукова думка, 2003. 786 с.

66. Соловець Л. О. Джерела фразеологізмів етнокультурознавчого змісту. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2004. № 8. С. 52–56.
67. Сучасна українська літературна мова : підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; за ред. А. П. Грищенка. 3-тє вид., допов. Київ : Вища школа, 2002. 439 с.
68. Ужченко В. Д. Нові лінгвістичні парадигми «концепт – фразеологізм – мовна картина світу». *Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку* : зб. наук. праць. Запоріжжя, 2006. С. 146–151.
69. Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія : монографія. Луганськ : Альма-матер, 2003. 363 с.
70. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української літературної мови : навч. посіб. Київ : Знання, 2007. 494 с.
71. Українська мова. 10-11 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання (рівень стандарту). 2017. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2018-2019/ukr.mova.-10-11.-riven-standartu.docx>
72. Царьова І. В. Етнокультурна семантика в обрядовій фразеології східнословобожанських говірок : монографія. Дніпропетровськ : Вид-во «Інновація», 2015. 258 с.
73. Цап Г. Національно-культурний компонент у семантичній структурі слова. *Вісник Прикарпатського національного університету*. Івано-Франківськ : Вид-во ПНУ ім. В. Стефаника, 2010. Вип. XV–XVIII. С. 371–375.
74. Шарманова Н. М. Етнолінгвістика : навч. посіб. Кривий Ріг : НПП АСТЕРІКС, 2015. 192 с.
75. Burger Harald. *Phraseologie : Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Berlin : Erich Schmidt Verlag, 2003. 224 s.
76. Gries S. T. *Phraseology and Linguistic Theory : A Brief Survey*. *Phraseology : An Interdisciplinary Perspective*. 2008. P. 3–25.
77. Kopecká Dagmar. *Religiöse Schlüsselwörter in der deutsch-tschechischen Phraseologie* : diplomová práce. Brno, 2007. 118 s.

78. Muldner-Nieckowski P., Muldner-Nieckowski L. Wprowadzenie do frazeologii. URL : http://www.forum.frazeologia.pl/Wprowadzenie_do_frazeologii.pdf

79. Čermak F. Frazeologie a idiomatika česká a obecná. Czech and general phraseology. Praha : UK v Praze, Nakladatelství Karolinum, 2007. 718 s.

ЗАВДАННЯ ПІДВИЩЕНОГО РІВНЯ СКЛАДНОСТІ

1. Опрацьовуючи творчість сучасних письменників (наприклад, Л. Костенко, М. Матіос, Люко Дашвар, О. Забужко та ін.), вибирайте ФО, занотуйте їх у спеціальній праці у вигляді реєстрових слів з подальшими витлумаченням значення, ілюстрацією й паспортизацією.

2. Систематизуйте фразеологічні одиниці, які віддзеркалюють характер родинних стосунків. Подайте їх у вигляді фрагмента лексикографічної праці тлумачного зразка. Прокоментуйте використані ремарки.

3. Зробіть добірку так званих лайливих фразеологізмів із творчості письменників-класиків. Прокоментуйте особливості їх функціонування й використання.

4. Систематизуйте фразеологічні одиниці з національно маркованим компонентом на основі тематичного принципу (найменування одягу, домашнього начиння, елементів хатнього інтер'єру, будівель тощо (на вибір)). Прокоментуйте особливості утворення їхнього значення.

ЗАВДАННЯ СЕРЕДНЬОГО РІВНЯ СКЛАДНОСТІ

1. *Замініть виділені слова відповідними фразеологізмами (задля цього можна скористатися запропонованою довідкою). Зіставте функційне навантаження лексичних і фразеологічних одиниць. Визначте структурні й семантичні особливості ФО. Схарактеризуйте їх щодо компонентного складу.*

Тимко **ледарював**. Цілими днями тинявся по дворах, шукав розваг, а зустрівши знайомих хлопців, **багато говорив**. У розповідях часто фігурував він сам. При цьому, як правило, **був сміливим, дотепним і завжди виходив переможцем**. Усім було ясно, що Тимко хизується, історії його **прикрашені або й вигадані**. Та хлопці, іронічно посміхаючись, до часу мовчали. Проте одного разу не витримали. Тільки закінчив Тимко розповідь, засипали його глумливими запитаннями, а потім почали **відверто глузувати**. Це **зачепило хлопця**. З того часу він став серйозним і стриманим.

Довідка: *виссані з пальця, бити байдики, брати на кпини, баяндраси точили, брати за живе, гострий на язик.*

2. *Запропоновані фразеологічні одиниці систематизуйте на основі семантичного критерію й відповідно до значення. Прокоментуйте особливості синонімічних відношень у фразеології.*

Виміняти шило на швайку; байдики бити; обламати роги; горобцям дулі давати; взяти в руки; плювати в стелю; проміняти шило на мотовило; виміняти пасок на поясок; взяти в шори; сидіти склавши руки; вкрутити хвоста; проміняти бика на індика; витерти ворсу; поміняти перстень на ремінець; збити пиху; і за холодну воду не братись; горобців лічити (ганяти); зробити шовковим; витрішки купувати.

3. *У запропонованому фрагменті наявні конструкції, організовані за моделями фразеологічних одиниць, щоправда, такі зразки є модифікованими. Прокоментуйте, як відбулася модифікація, з якими ФО вона відбулася й чи*

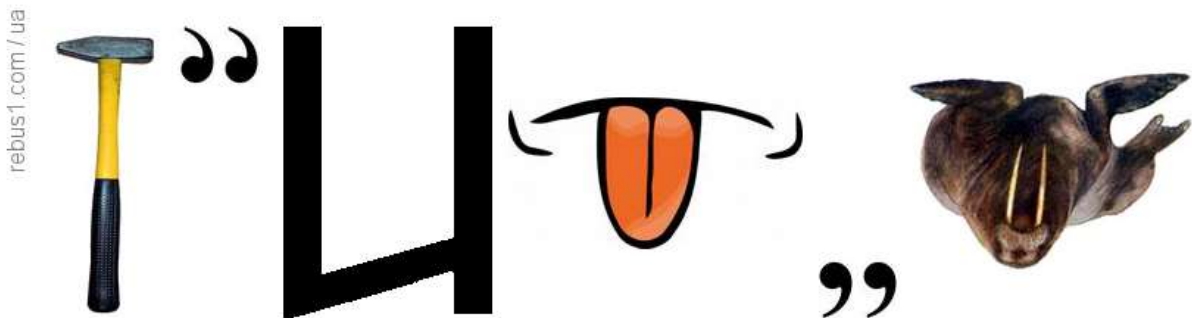
сприймається вона як доцільна, зумовлена певною стилістичною метою, чи є порушенням фразеологічних норм.

Був чудовий весняний день. На шкільному подвір'ї йшли ігри, змагання. Галасували на всі заставки. Раптом Василь, що бавився м'ячем, ненароком загнав його на клумбу, де в пух і щент розтрощив кущ квітів.

У школі вчителька запитала, як це трапилось. Василь стояв ні в тих ні в сих, наче язика проковтнув. Учні також мовчали, як риба об лід. Лише Андрій крутився на парті, як курка в окропі. Він був справедливим, ніколи не замилював окуляри. Хлопець підвівся і розповів усе, що трапилося з його товаришем.

4. Установіть фразеологічні одиниці, закодзовані в так званих фразеологічних ребусах (для розв'язування скористайтеся «Пам'яткою») Прокоментуйте їх значення, уведіть у контекстуальне оточення.

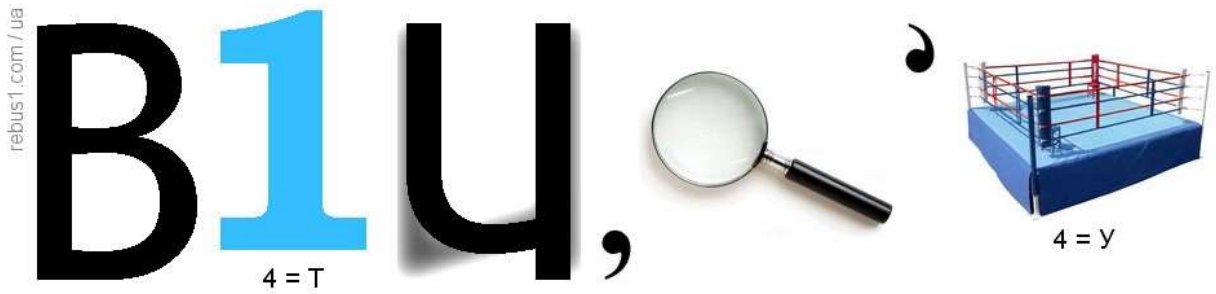
1. Молоти язиком

2. Годувати штурханцями

3. Водити за чуприну

4. Магітра варить

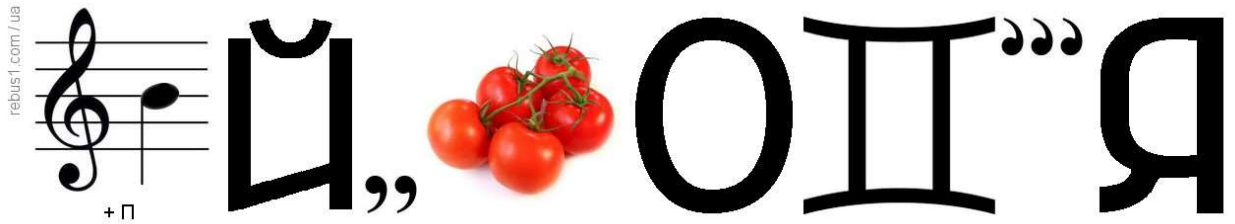
5. Всипати на галушки

6. Мести як помело

7. Спіймати облизня

8. Язик як лопатень

9. Глуха тетеря

Пам'ятка «Правила розгадування ребусів»

Шановні учні та учениці! Перед вами ключові правила, які треба пам'ятати, щоб успішно розгадати ребус. Зауважте, що одночасно в одному ребусі можуть діяти два і більше правил. Рекомендовано розгадувати ребуси по частинах, робити відповідні записи, а вже потім поділити вказані літери на слова та скласти закодований текст, спираючись на контекст завдання.

Бажаю успіху!

Правило 1. Не потрібно враховувати знаки пунктуації та пробіли, якщо вони є у ребусі.

Правило 2. Починати розгадування ребусів слід зліва направо, зверху вниз.

Правило 3. Назви предметів, що зображені у ребусі, слід називати у називному відмінку.

Правило 4. Якщо є декілька однакових предметів, їх потрібно читати у множині.

Правило 5. Не забувайте, що певні предмети можуть мати кілька назв.

Правило 6. Якщо зображення перевернуте, назву слід читати навпаки (справа наліво).

Правило 7. Якщо біля малюнка знизу зліва або зверху справа зображено кому, то потрібно відкинути перші або останні літери слова відповідно до кількості ком.

Правило 8. Якщо біля малюнка зображено перекреслену літеру, її слід прибрати зі слова.

Правило 9. Якщо біля малюнка зображено перекреслену цифру, то слід прибрати зі слова літеру, яка має такий порядковий номер.

Правило 10. Якщо біля малюнка зображено літеру зі знаком «плюс», то варто вставити літеру у слово відповідно до порядкового номера.

Правило 11. Якщо біля малюнка зображено цифру, знак рівності та літеру, то слід замінити літеру у слові з відповідним порядковим номером на зазначену.

Правило 12. Якщо малюнок у ребусі перекреслений, потрібно використати прийменник «не».

Правило 13. Якщо малюнки, літери або цифри зображені один в одному, то до їх назви слід додати прийменник «в» або «у»; якщо зображені один на одному – додати прийменник «на», «над» або «під»; якщо зображені один за одним – додати прийменник «перед» або «за» (попереду назв або між ними).

Правило 14. Якщо одне зображення розміщене біля другого, то їх назви читаються із додаванням прийменника «біля», «при» або «коло» (попереду назв або між ними).

Правило 15. Якщо у великій літері розміщено багато маленьких, використовується прийменник «з» (попереду назв або між ними).

Правило 16. Якщо біля малюнка, цифри або літери стоїть стрілка, у такому разі використовуйте прийменник «до» або «від» (попереду назв або між ними).

Правило 17. Якщо дві однакові літери зображені поруч, то використовуйте іменник «пара».

Правило 18. Іноді у ребусі використовують дріб.

Правило 19. Інколи потрібно назвати не увесь малюнок, а окрему його частину (на неї вказує стрілка).

Правило 20. Якщо біля малюнка вказано декілька цифр, то літери потрібно читати відповідно до цифр.

Правило 21. Якщо між буквами стоїть знак рівності, слід замінити літеру у слові на зазначену.

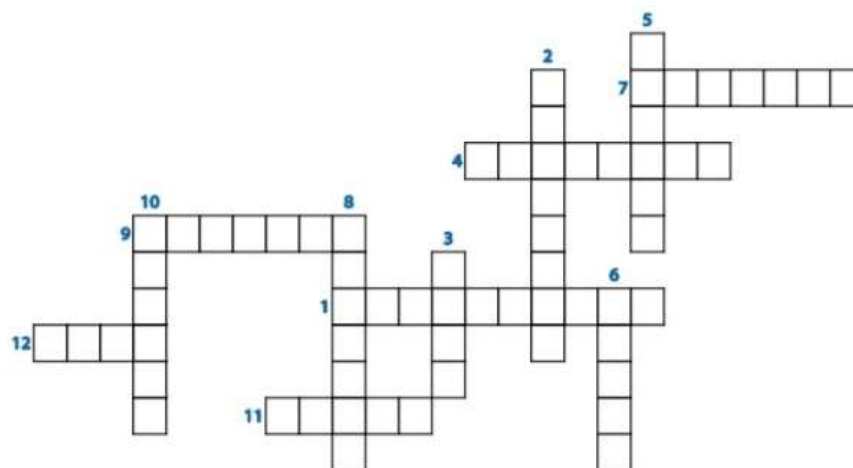
Джерело: rebus1.com/ua

5. Розгадайте кросворд на тему «Фразеологія». З'ясуйте значення фразеологізмів античного походження. З одним із них складіть речення.

(ім'я та прізвище)

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ

Розгадай кросворд.

По горизонталі: 1. Слово-синонім до фразеологізму "байдики бити".. 4. Слово-синонім до фразеологізму "не в тім'я битий".. 7. Перше слово фразеологізму "... стайні".. 9. Слово-синонім до фразеологізму "як рукою сягнути".. 11. Друге слово фразеологізму "лавровий ...".. 12. Друге слово фразеологізму "задирати ..."..

По вертикалі: 2. Перше слово фразеологізму "... праця".. 3. Слово-синонім до фразеологізму "кіт наплакав".. 5. Слово-синонім до фразеологізму "хоч картину малюй".. 6. Слово-антонім до фразеологізму "хоч голки збирай".. 8. Друге слово фразеологізму "піймати ...".. 10. Слово-синонім до фразеологізму "кури не клюють"..

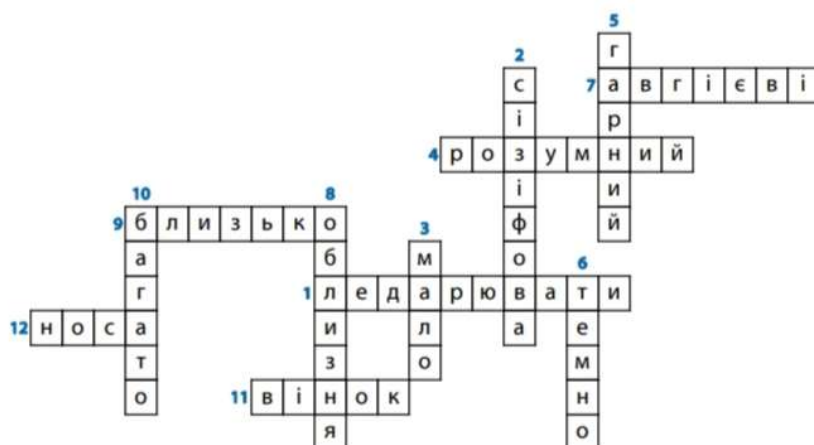

Створено за допомогою генератора завдань на сайті "Розвиток дитини"
childdevelop.com.ua

(ім'я та прізвище)

ВІДПОВІДІ

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ

По горизонталі: 1. Слово-синонім до фразеологізму "байдики бити".. 4. Слово-синонім до фразеологізму "не в тім'я битий".. 7. Перше слово фразеологізму "... стайні".. 9. Слово-синонім до фразеологізму "як рукою сягнути".. 11. Друге слово фразеологізму "лавровий ...".. 12. Друге слово фразеологізму "задирати ..."

По вертикалі: 2. Перше слово фразеологізму "... праця".. 3. Слово-синонім до фразеологізму "кіт наплакав".. 5. Слово-синонім до фразеологізму "хоч картину малюй".. 6. Слово-антонім до фразеологізму "хоч голки збирай".. 8. Друге слово фразеологізму "піймати ...".. 10. Слово-синонім до фразеологізму "кури не клюють"..

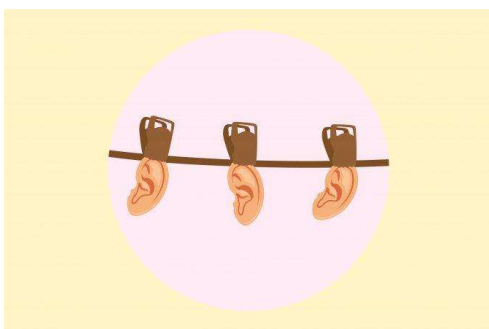
Створено за допомогою генератора завдань на сайті "Розвиток дитини"
childdevelop.com.ua

6. Знайдіть відповідність між фразеологізмами та зображеннями. До зазначених ФО доберіть слова-синоніми. Запропонуйте свій варіант візуалізації фразеологізму (на вибір).

1. Біла ворона
2. Як рак на горі свисне
3. Купити kota в мішку
4. Ведмежа послуга
5. Як кіт наплакав
6. Розвісити вуха

А.

Б.

В.

Г.

Д.

Е.

Відповідь: 1 – В, 2 – Г, 3 – А, 4 – Е, 5 – Д, 6 – Б.

Використання інноваційних методик під час вивчення фразеологізмів у старшій школі

1. «Губний клас». Перед уроком учні мають прочитати 2 дослідження, що пов'язані з національно маркованими фразеологізмами, аби мати базові знання. На уроці діти виконують так зване «домашнє завдання», яке зазвичай роблять після уроку, а також на уроці їх залучають до групових дискусій, дебатів або інших заходів під керівництвом учнів.

2. «Мозковий штурм»

Що таке фразеологізм?

Яка наука займається вивченням фразеологізмів?

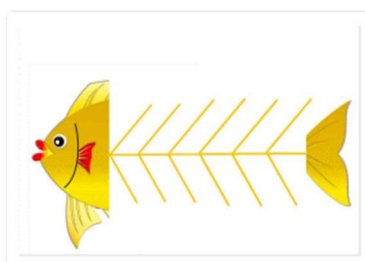
Назвіть основні ознаки фразеологізмів

Назвіть приклад кількох фразеологізмів та поясніть їх значення.

Які групи фразеологізмів ви знаєте?

3. «Фішбоун»

Проблемне питання: чи варто використовувати фразеологізми у мовленні? Голова риби відображає зміст проблем, а кістки – причинно-наслідкові зв'язки між її складовими.

4. «Творче конструювання»

Потрібно поєднати частини фразеологізмів між собою.

<i>Творче конструювання</i>	
● Лебедина	● справляти
● Березова	● горло
● Блискавки	● точити
● Гнути	● зуб
● Пасти	● носа
● Велике	● пісня
● Утерти	● каша
● Мати	● метати
● Ляси	● цабе
● Лежні	● спину
● Дерти	● задніх

КОНСПЕКТ УРОКУ

Клас: 10-А

Тема: Джерела української фразеології. Національна специфіка української фразеології.

Мета: **навчальна:** поглибити знання учнів про фразеологію, типи фразеологічних одиниць, джерела їх походження; показати зв'язок фразеологізмів з народним життям (культура, побут, традиції, ремесла тощо); сформувати загальнопізнавальні вміння, з'ясувати значення фразеологічних одиниць; **розвивальна:** удосконалювати вміння використовувати фразеологізми в усному та писемному мовленні, підвищувати мовну культуру; **виховна:** виховувати учнів у дусі народної моралі.

Тип уроку: комбінований.

Методи і прийоми: спостереження над мовним матеріалом, бесіда, гра «Хрестики-Нулики», лекція, робота в парах, робота в групах, «Перевернутий клас», гра «Граматичне доміно».

Обладнання: підручник, картки, таблиця.

Очікувані результати:

- поглибити, удосконалити знання із фразеології, визначити місце й роль фразеологізмів у мовленні;
- збагатити активну лексику, розвинути творче мислення;
- виховувати мовну культуру;
- сформувати розуміння національної специфіки народної фразеології.

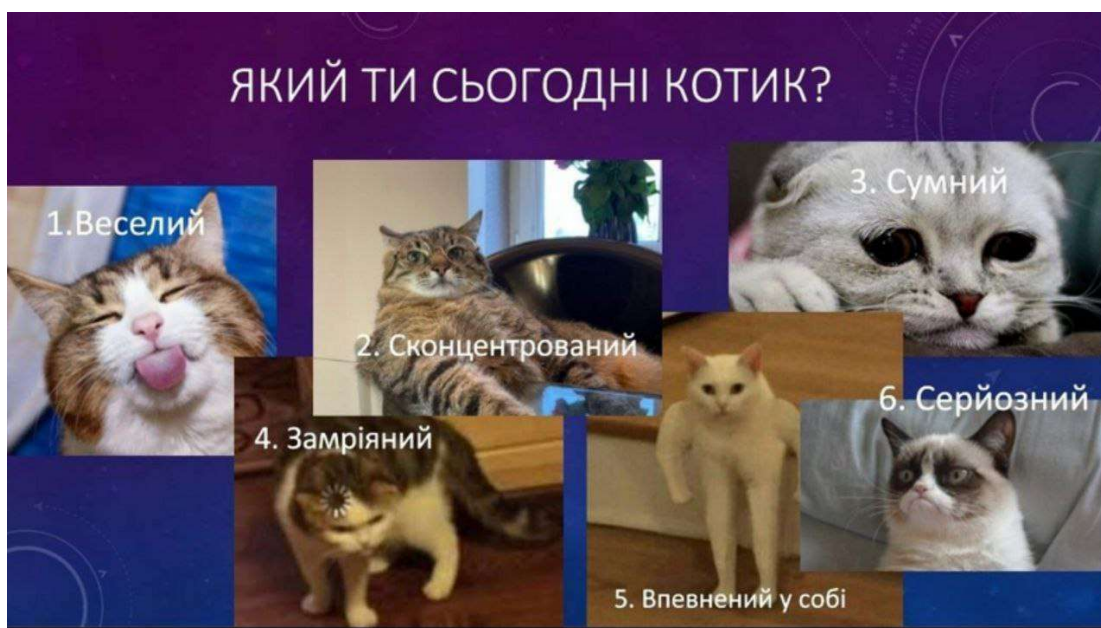
*Наші предки стріляли з лука,
Вміли точно влучати в ціль.
Тож і образ іде звідусіль;
Влучне слово в оздобі звука.
Процвітай, українська мово,
Заохочуй красою нас:
Що багатший твій слів запас, –
Легше вибрати влучне слово.*

Д. Білоус

Перебіг уроку

I. Організація на навчання

Добрий день, шановні учні та учениці! Рада вітати вас на уроці. Але перед тим, як ми почнемо, мені цікаво дізнатися, з яким настроєм ви прийшли на сьогоднішній урок. Оберіть, будь ласка, які ви сьогодні котики.

Сподіваюсь що ті учні, у яких сьогодні поганий настрій, покращать його під час нашого уроку. А ті, у кого позитивний настрій, посміхніться і поділіться позитивними емоціями з класом.

II. Мотивація на навчальну діяльність.

Спостереження над мовним матеріалом

Майже десять років, зціпивши зуби, ви **гризли граніт науки**. Інколи **били байдики**, інколи **зі шкіри пнулися**. Коли ваша **світла голова** підкорювала **вершини знань**, було відчуття, ніби **гора падала з плечей**, а іноді – **лилися крокодилячі сльози**. На чомусь уже й **собаку з'їли**, а в іншому, через те, що більше **точили ляди**, а не слухали вчителя, **піймали** такого **облизня**, що зараз ви **розводите руками**, коли чогось не знаєте, а ми, вчителі, **сивіємо на очах**. Так от, щоб ви не розповідали нам **сон рябої кобили**, менше **шкірте зуби**, а з **відкритим ротом** слухайте все і **мотайте на вус**.

Думаю, ви дещо здивовані, але саме такий початок уроку є вказівкою на тему нашого уроку.

– Що саме у моєму монолозі вам найбільше запам'яталося?

– У чому незвичність побудови речень?

– До якої групи можна віднести епіграф до нашого уроку? Поясніть, як ви його розумієте.

III. Ознайомлення учнів з темою, метою уроку.

Дійсно, фразеологія – скарбниця спостережливості й мудрості народу. На уроці кожен із вас зможе приміряти роль справжнього дослідника, показавши вміння творчо мислити та аналізувати мовні явища, висловлювати власну думку. Завдання нашого уроку – визначити джерела фразеології. Тому прошу записати у зошити число та тему нашого уроку

Тема уроку: Джерела української фразеології. Національна специфіка української фразеології (учні записують в зошит тему та дату уроку).

IV. Актуалізація опорних знань.

Гра «Хрестики-Нулики». На дошці намальована схема гри, учні поділяються на дві команди та відповідають на запитання. Команда, яка швидше дала правильну відповідь, ставить свій знак. Виграє та команда, яка швидше закреслить свою лінію.

Запитання

Яка наука займається вивченням фразеологізмів?

Назвіть основні ознаки фразеологізмів

Назвіть приклад кількох фразеологізмів та поясніть їх значення.

Які групи фразеологізмів ви знаєте?

Які функції фразеологізмів у мовленні?

Лекція з елементами бесіди (повторення)

Фразеологія – слово грецького походження (φραση – вислів, зворот мови, λόγος – поняття, вчення, буквально означає «вчення про звороти мови»)

– розділ мовознавства, що вивчає усталені вирази, звороти мови. Сучасними мовознавцями вживається у двох значеннях:

а) фразеологія – мовознавча дисципліна, що вивчає структуру і семантику фразеологічних одиниць, функцію їх у мові та мовленні, історію їх виникнення й розвитку;

б) фразеологія – сукупність стійких зворотів мовлення, фразеологічних одиниць, властивих певній мові.

Об'єктом вивчення фразеології є стійкі звороти, словосполучення – фразеологічні одиниці, фразеологізми, сталі вислови мовлення.

Проблемні питання

- Чому у мові з'явилися фразеологізми і яка їхня роль?
- Що стало джерелами наповнення мови фразеологізмами?
- Чи можна стверджувати, що знання фразеологізмів свідчить про дотепність та мудрість носіїв мови?

Робота в парах

Порівняйте словосполучення у I та II колонці, з'ясуйте відмінності.

Біла квітка	Біла ворона
Каша з молоком	Кров з молоком
Водити за руку	Водити за носа
Гнути залізо	Гнути кирпу
Набити тату	Набити руку

Прогнозований висновок учнів. У першій колонці кожне слово відповідає своєму лексичному значенню, тобто вжите у прямому значенні. У другій колонці словосполучення є цілісним, позначає єдине поняття, вжите у переносному значенні. Саме приклади із другої колонки – це стійкі словосполучення, що мають назву «фразеологізми».

Лекція з елементами бесіди (повторення)

Фразеологізми – стійкі відтворювані сполуки, що мають своєрідні специфічні структурні властивості.

Їх кілька видів:

– фразеологічні зрощення (замилувати очі, погріти руки), слова, що входять до їх складу, не мають самостійного значення, синтаксично вони неподільні й не перекладаються на іншу мову;

– фразеологічні єдності ширші, ніж зрощення, за обсягом і різноманітніші за будовою (держати камінь за пазухою);

– фразеологічні сполучення – семантично відносно подільні (сміх бере, зло бере, заклятий ворог).

Пригадаймо!

Фразеологічні синоніми – фразеологізми, що вживаються для позначення того самого поняття (дати дуба, віддати Богові душу, протягти ноги, піти на той світ).

Фразеологічні антоніми – зіставлення протилежних явищ, смислове протиставлення (легкий на руку – важкий на руку).

III. Сприймання і усвідомлення учнями нового матеріалу в процесі практичної роботи на уроці.

Опрацювання таблиці «Джерела української фразеології»

З народних джерел	з голови до п'ят; водити за носа; теревені правити
З професійно-технічної сфери	з іншої опери; на ловця і звір біжить; де тонко, там і рветься; спускати на гальмах
З релігійної сфери	співати Лазаря; Хома невірний; терновий вінок; манна небесна
З античних часів	прокрустове ложе; крокодилячі сльози
Прислів'я та приказки	любиш кататися – люби й саночки возити; до булави треба голови; старий жениться не для себе
Крилаті вислови видатних осіб	бути чи не бути; Ромео і Джульєтта; пропаща сила; усе своє ношу з собою
Запозичені фразеологізми	табула раса; се ля'ві

Слово вчителя. Думаю, історія походження деяких фразеологізмів є для вас невідомою, загадковою, особливо якщо йде мова про фразеологізми античної міфології. Дехто з вас мав додаткове завдання – виписати значення та походження певних фразеологізмів. Прошу озвучити підготовані повідомлення (метод «Перевернутий клас»).

IV. Узагальнення та систематизація знань.

Бесіда

- Що вивчає розділ мовознавства «Фразеологія»?
- Розкажіть, які ви знаєте джерела української фразеології.
- Як ви вважаєте, яке значення має фразеологізм «сміятися на кутні»?

Слово вчителя. Для вичерпної відповіді на це питання пропоную прослухати вірш Дмитра Білоуса з аналогічною назвою «Сміятися на кутні»:

– Ану, – питає вчитель, –
дослідники майбутні!
Що означає вираз –
сміятися на кутні?
Гриць каже: – Кутня – цвинтар
(це скрізь – місця покутні).
Сміятись там – і значить
Сміятися на кутні.
А Федь: – Про смерть говорить
Цей вираз, досить грубий,
бо в черепі, звичайно,
видніють кутні зуби.
– Ану, – питає вчитель, –
хто ще як розуміє? –
Засумнівались учні,
ніхто сказати не сміє.
– Тут, – каже вчитель, – треба

різницю в лицях бачить,
коли сміються люди
і коли люди плачуть.
По-різному в людини
видніються крізь губи
при сміхові – передні,
при плачі – кутні зуби.
Самі ж гримаси схожі,
нема чого й балакати.
Сміятися на кутні –
це й означає плакати.

V. Виконання практичних завдань.

Робота з підручником. Виконайте вправи 298, 301 на с. 112–113 (автори: С. Караман, О. Горошкіна, О. Караман, Л. Попова).

Завдання 1. Віднайдіть фразеологізми, що відповідають словам:

Раптово –

Схожі –

Мало –

Багато –

Ледарювати –

Темно –

Теревенити –

Відволікатися –

Голодний –

Завдання 2. Вставте пропущені слова на місце трьох крапок (з використанням довідки). Поясніть значення утворених фразеологічних одиниць. Вкажіть на джерела їхнього походження.

Як ... об стіну, пропаща ..., лихо з ..., закопати ... у землю, шлях на ..., на ... дихати, лабіринт ..., олімпійський ..., годувати ..., дістати ..., виносити ... з хати, ... не пахнуть, ... рух.

Довідка: талант, гроші, спокій, Мінотавра, злидні, горохом, гарбуза, розуму, броунівський, сила, Голгофу, ладан, сміття.

Завдання 3 (робота в групах). Назвіть якомога більше фразеологізмів із зазначеними словами. Із одним фразеологізмом складіть речення.

I група: сіль, борщ, хліб.

II група: зуб, ніс, око.

III група: вовк, собака, лис.

Завдання 4. Запишіть зазначені фразеологізми у п'ять груп за джерелами походження.

Біблійні вислови	Антична література та міфологія	Крилаті вислови	Звороти науково-термінологічного характеру	З народних джерел

Содом і гоморра; п'яте колесо до воза; око за око, зуб за зуб; сізіфова праця; прийшов, побачив, перемиг; сміх крізь сльози; Учітеся, брати мої, думайте, читайте...; ахіллесова п'ята; сім раз відмір, а один раз відріж; терновий вінок; дати задній хід; одного поля ягода.

Завдання 5. Гра «Граматичне доміно».

На одній картці розміщений початок фразеологічної одиниці, на іншій – кінець. Учні мають поєднати картки між собою за обмежений час.

Не гріє сонце	то й свого розуму не пощериш
Не плюй в криницю	держи язик за зубами
Не говори, що знаєш	треба тричі зажуритись
Їж борщ з грибами	на чужині
Не зачіпай дурного,	а знай, що говориш
Перш ніж оженились,	і сам навчишся

Погляд лисячий,	як дядина курка
Розумний,	бо води прийдеться напиться
Наука – срібло,	хто хоче все знати
Навчай інших	а практика – золото
Добре того вчити,	а вовча думка

Завдання 6. «Акрівірш»

Утворіть з перших літер фразеологізма «біла ворона» нові фразеологізми, поясніть їхнє значення.

Довідка для вчителя.

Б – брати на кпини

І – і свині не їдять

Л – ловити гав

А – альфа і омега

В – ведмежа послуга

О – очима їсти

Р – розбити глека

О – оббивати пороги

Н – накивати п'ятами

А – Авгієві стайні

VI. Підбиття підсумків, оцінювання результатів уроку

Слово вчителя. У багатьох мовах світу є велика кількість стійких виразів – фразеологізмів. Вони відображають національну ментальність, красу та багатство мови, є виразником культури та духовності народу. Знання фразеології своєї мови є гармонійною складовою освіченої людини з високою культурою.

VII. Рефлексія «Синквейн»

На основі вивченого матеріалу скласти синквейн про фразеологізми та джерела їх походження. Структура:

- 1 – одне ключове слово;
- 2 – два прикметника, що характеризують поняття;
- 3 – три дієслова, що виражають дії в межах зазначеної теми;
- 4 – речення із чотирьох слів, що виражає зміст теми;
- 5 – іменник-синонім до ключового слова.

VIII. Домашнє завдання.

Опрацювати нову інформацію. Написати твір-роздум з використанням фразеологічних одиниць на одну із запропонованих тем: «Що посієш, те й пожнеш», «Двічі в одну річку не ввійдеш».

Завдання на високий рівень. Провести дослідницьку роботу. Записати якнайбільше фразеологізмів, пов'язаних з обрядами українців.